

T.C.
İSPİR KAYMAKAMLIĞI
KÜLTÜR YAYINLARI

KÜLTÜR VARLIKLARI İLE İSPİR

Ali Murat AKTEMUR & İshak Umut KUKARACI

ERZURUM-2004

Bu Kitap İspir Kaymakamlığı
Köylere Hizmet Götürme Birliği'nin
Kültür Hizmetidir.

Yayın No: 1

ISBNI 975-585-428-2

Grafik - Tasarım - Dizgi - Baskı
ESER OFSET Matbaacılık
Dere Mah. Saraybosna Cad.
Altunalem Koop. Zemin Kat - Erzurum
Tel : 0.442 233 46 67

Bu Kitabın Yayın ve Telif Hakları
Yazarlara Aittir.

Sunuş

Türk adıyla kurulan ve bu adı milattan önceki asırlardan itibaren yaşatan önemli tarih ve kültür merkezi İspir ve çevresinin, tarihi geçmişi, kültürel ve doğal zenginlikleri ile Türk ve dünya turizmine kazandırılması gerekmektedir.

Yöre kültür mirasını ayrıntılı bir biçimde ele alan Kültür Varlıkları ile İspir adlı bu kitap, İspir'in bilim ve turizm tanıtılmasında büyük bir katkı sağlayacaktır.

İspir ilçemizdeki kültür varlıklarını bilimsel bir metotla inceleyerek kitap haline getiren değerli bilim adamları **Ali Murat AKTEMUR** ve **İshak Umut KUKARACI**'ya şükranlarımı sunuyorum.

Ayrıca böyle bir eserin ortaya çıkmasına destek verdikleri için ilçe kaymakamı **Nurettin KAKILLIOĞLU**'na ve kaymakamlık çalışanlarına teşekkür ederim.

Mustafa MALAY
Erzurum Valisi

Sunuş

Adını Saka Türkleri'nin Sasper Boyu'nun M.Ö. VII. yüzyıldaki fethinden sonra alan İspir, Orta Çoruh Havzası içerisinde, zengin tarihi geçmişi, çeşitli medeniyetlere ait kültürel mirası ve doğal güzellikleri ile Anadolu kültür ve turizm potansiyelinin önemli bir bölümünü bünyesinde barındırmaktadır.

Ancak, yöre kültür varlıklarını ayrıntılı ve sistematik bir biçimde ele alıp bilimsel bir metodla değerlendiren yayın mevcut değildir. Bu eksiklik, yörenin tarihi ve kültürel zenginliğini somut deliller ışığında ortaya koyan **Kültür Varlıkları ile İspir** adlı kitapla giderilmiş olacaktır.

Bu vesile ile kitabın yazarları, **Ali Murat AKTEMUR** ve **İshak Umut KUKARACI**'ya şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca kitabın yüzey araştırmaları sırasında yazarlara destekte bulunan dönemin kaymakamı, değerli büyüğüm Mülkiye Baş Müfettişi Sayın **İsmail ÇETİNKAYA**'ya ve meğî geçen herkese teşekkür ederim.

Nurettin KAKILLIOĞLU
İspir Kaymakamı

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IX
I GİRİŞ	1
A- İSPİR'İN COĞRAFİ DURUMU.....	3
B - İSPİR'İN KISA TARİHÇESİ.....	6
II- TARİHİ KALINTILARIN	
TANITIMI	11
A- KALELER	13
1-İspir Kalesi.....	13
2- Semehrek Kalesi.....	17
3- Karahan Kalesi.....	23
4- Fısırik Kalesi.....	26
5- Sanduk Kalesi.....	30
6- Mohurgot Kalesi (Karakale).....	30
B - ESKİ YERLEŞMELER	31
1- Viranşehir Harabeleri.....	31
2-Sırakonaklar (Hodiçor) Köyü'nün Doğusunda Kaya Yerleşmeler (Mermer Sütunlu Mağaralar).....	31
3- Akkoyunlu Harabeleri.....	32
C- KİLİSELER	33
a- Bazilikal Planlı Kiliseler	33
1- Bahçeli (Çirkini) Köyü Doğusunda Kilise Kalıntısı.....	33
2- Sırakonaklar (Hodiçor, Hodaçür) Kilise Camii.....	35
3- İspir Kalesi'ndeki Kilise	43
b-Tek Nefli Şapeller	46
1- Yedigöze (Kerap) Şapeli.....	46
2- Cankurtaran (Kayser) Köyü Doğusunda Kilise Kalıntısı.....	48
D-HANLAR	53
1- Karahan.....	53
2- Alacabük (Hoşmuşat) Köyü'nde Han Kalıntısı.....	55
E- CAMİLER VE MESCİTLER	56
1- İspir Kale Mescidi.....	56

2- Çarşı Camii (Tuğrul Şah Camii)	67
3- Melik Halil Gazi Mescidi	73
4- Numan Paşa Camii.....	79
F- MEDRESELER.....	80
1- Kadioğlu Medresesi.....	80
2- Numan Paşa Medresesi.....	84
G- TÜRBELER.....	85
1- Ömer Paşa Türbesi.....	85
2- Derviş Melik Halil Türbesi.....	87
H- NUMAN PAŞA KÖPRÜSÜ.....	87
I- YAZICIZADE ÇEŞMESİ.....	88
J- KOÇ VE KOYUN HEYKELİ ŞEKLİNDEKİ MEZAR TAŞLARI.....	88
K- KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN KİTABESİ.....	90
L- NUMAN AĞA KONAğI.....	91
M- İŞPİR VE ÇEVRESİNDE KONUT MİMARİSİ.....	100
III- SONUÇ.....	112
IV- BİBLİYOGRAFYA.....	114
V- ÇİZİM LİSTESİ.....	117
VI- RESİM LİSTESİ.....	118

ÖNSÖZ

İspir ve çevresindeki kültür varlığını tanıtmayı amaçlayan bu eser, 2001 yılı Temmuz ayı içerisinde yaptığımız yüzey araştırması sırasında tespit edilen tarihi kalıntıları kapsamaktadır. Şimdiye kadar yörenin tarihi ile ilgili çok sayıda araştırma yapılmış ve bu çalışmalar yayın haline getirilmiştir. Ancak, Sanat Tarihi ile ilgili araştırmalar az sayıda olup, yeterli düzeyde değildir. Bu nedenle, yaptığımız araştırma esnasında tarihi eserler yerlerinde görülerek, ölçüm ve fotoğrafları alınmış ve bu veriler, kitapta sadece tanıtım ve fotoğraf olarak değil, plan çizimleriyle de desteklenmiştir. Yöre kültür varlığını tanıtmayı amaçlayan bu eserde, görülebilecek hata ve eksikliklerden dolayı şimdiden okuyucularımızın affına sığınıyoruz.

Kitabın basımında maddi desteklerini esirgemeyen İspir Kaymakamı Sayın **Nurettin KAKİLLİOĞLU**'na ilgilerinden dolayı teşekkür ederiz.

Çalışmamızın kitap haline gelmesinde, değerini kelimelerle ifade edemeyeceğimiz düzeyde katkıları olan, Sanat Tarihi alanında sahip olduğumuz cesaret ve bilginin hemen tamamını borçlu olduğumuz, saygıdeğer hocamız **Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU**'ya ömür boyu minnet ve şükran borçlu kalacağımızı, ifade etmek istiyoruz. Ayrıca, araştırma safhasından basım aşamasına kadar madden ve manen büyük desteklerini gördüğümüz değerli büyüğümüz Erzurum Milletvekili Sayın **Fahrettin KUKARACI**'ya sonsuz saygı ve teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Araştırmalarımız esnasında yardımlarını gördüğümüz İlçe Öğretmenevi Müdürü **Temel SALDUZ** ve Şoför **Nuri BALABAN**'a da teşekkür ederiz.

A.Murat AKTEMUR & İ.Umut KUKARACI

I-GİRİŞ

A- İSPİR'İN COĞRAFI DURUMU

Bağı bulunduğu **Erzurum İli**'nin kuzeyinde yer alan **İspir**, kuzeyden Rize ve **Artvin** illeri, doğudan **Tortum**, batıdan **Pazaryolu** ilçeleri ile sınırlanmıştır¹ (Resim:1,Çizim:1).

Resim 1 : Kalesi ile Birlikte İspir

Dağlık bir arazi yapısına sahip olan ve **Orta Çoruh Havzası**'nda bulunan İspir, 2805 km²'lik yüzölçüme sahiptir².

İspir ve çevresinin Karadeniz'e yakınlığı, her ne kadar bölgenin Karadeniz iklimine yakın bir iklimde olmasını akla getirirse de, kuzeyde yer alan **Barhar Dağları**'nın denizle ilişkisi kesmesi, Karadeniz ikliminin etkilerini azaltmaktadır. Ayrıca, Çoruh Vadisi'nin güneyinde uzanan dağlar da, Doğu Anadolu sert karasal ikliminin etkisini kırmaktadır³. Bu sebeple İspir'de ve Orta Çoruh Havzası'nda farklı bir iklim karakteri ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bölge, **Karadeniz iklimi** ile **Karasal iklim** arasında geçiş özelliği gösteren ılık bir iklime sahiptir.

1 F.KIRZIOĞLU, **Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir**, Erzurum 1970, s.3-4.

2 M.Y.CAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.105.

3 K.KOCH, Reise im Pontischen Gebirge und Türkischen Armenien I-II., Weimar 1846.; W.RICKMERS-RICKMERS, Lazistan and Ajaristan.Geographical Journal London 84 (1934) 465-480 und Lasei und Adscharei.Jahrbuch des Deutschen Alpenvereins 1958.108-115.;G. STRATIL-SAUER, From Baiburt via İspir to Lazistan, Geographical Journal London 86 (1935) 402-410 und Klima Und Vegetation des Çoruh-Raumes. Ein Beitrag zur Landeskunde Nordostanatoliens, Wiener Geograpische Schriften, Heft 24-29(1967) 175-193.; Zuletzt ediert durch F.L.ESTRADA, Embajada a Tamorlan, Madrid 1943.Vgl. dazu die speziellen Studien von I.ZDANEVİTCH, L'itinéraire Géorgien de Ruy

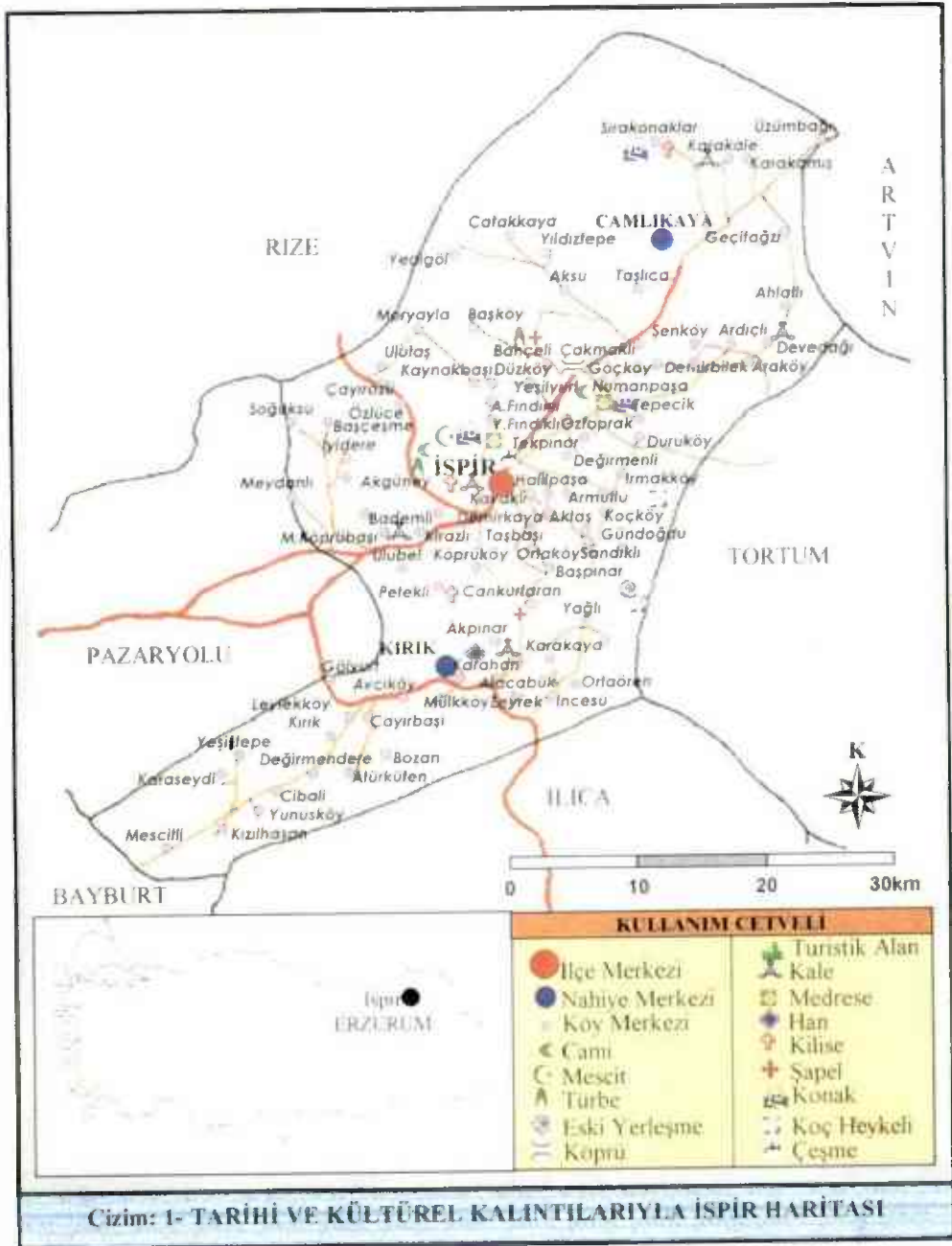
Çoruh Nehri'nin kaynağını oluşturan **Mescit Dağı'nın** batı yamacındaki krater gölleri ve **Salaçor Deresi** üstündeki **Yedigöller**, yaz aylarında yaylacıların mekan tuttıkları bol otlulu yaylaları içermektedir.

Dağlık ve parçalı arazi yapısı ziraata elverişli olmadığından, tarımda bağcılığın önem kazandığı görülür. Yüksek yaylaların ve otlakların bolluğu, temel geçim kaynağının hayvancılık olmasını sağlamıştır.

Yüksek kesimlerde yer alan ormanlık alanları, sarıçam, köknar, meşe ve karaağaç türleri oluşturmaktadır.

Çoruh Nehri'ni beslemekte olan **Yağlı Deresi**, **Yunus Deresi** ve **Kân (Çapans) Deresi**, tatlı-soğuk suları ile kırmızı benekli alabalık türünün yaşam alanlarıdır.

Gonzales de Clavijo, Bedi Kartlisa 34(1976) 143-149 und E.ZDANEVİTCH, Ruy Gonzales de Clavijo en Géorgie, Bedi Kartlisa 40 (1982)245-252 (mit einer französischen Übersetzung der einschlagigen Textstellen).; W.J.HAMILTON, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenien I. London 1842,218-231.Referansını verdiğimiz bu eserler bölge coğrafyasıyla ilgili bilgileri içeren ve mutlaka başvurulması gereken en eski kaynaklar olarak dikkat çekmektedir. İspir çevresi ile İspir ve Yusufeli arasındaki Çoruh Vadisini konu alan en eski kaynak, Mongolen Sarayı'ndaki Kastil Delegatesi Ruy Gonzales de Clavijo'nun, 1405'te Asya'dan dönerken Ermenistan'dan Tortum'a oradan da Fiserik (Fısırik) üzerinden İspir'e geldiğini ve İspir'den Karadeniz kıyılarına yöneldiğini ifade ettiği raporudur. 1836'da W.J.Hamilton, Clavijo gibi yaklaşık aynı rotadan Tortuma, Tortum'dan da İspir'e gelerek Çoruh Vadisi'nden Bayburt'a kadar bölge hakkında kapsamlı bir tasvir yapmıştır. Alman Botanikçi Karl Koch, Doğu Pontus Bölgesi'ndeki gezisini içeren eserinin II. cildinde Çoruh Vadisi'ne kısaca değinmektedir.Coğrafyacı W.Rickmers -Rickmers ve G.Stratil -Sauer, bölgenin iklim, bitki örtüsü ve jeolojik yapısıyla ilgilenmişlerdir.

B- İSPİR'İN KISA TARİHÇESİ

Adını **Saka Türkleri**'nin "**Sasper Boyu**" nun M.Ö. VII. yüzyıldaki fethinden sonra alan İspir⁴ ve çevresinin de içinde bulunduğu **Çoruh Boyları**, sırasıyla **Hurri, Urartu, Saka (İskit), Med, Pers, Part, Roma, Bizans, Sasani, Arap, Emevi, Abbasi, Selçuklu, İlhanlı, Karakoyunlu, Timurlu, Akkoyunlu, Gürcü Krallığı ve Osmanlı** medeniyetlerinin yerleşim alanı olmuştur⁵.

Bölge, Urartulara ait çivi yazılı belgelerde, **Kulka (Qulha)** adı ile anılmaktadır⁶ (Çizim:2). Atlı göçebe Saka Türkleri'nin M.Ö. 680 yılında bölgeye gelerek yerleşmeleri sonucu, İspir ve çevresinde Türk hakimiyeti başlamıştır. Özellikle **Sasper Boyu** yörenin adını değiştirerek kendi adını verecek derecede hakim rol oynamıştır.

M.Ö. 626 yılı, bölgede Saka nüfuzunun azaldığı ve **Med** hakimiyetinin başladığı yıldır⁷. Pers Hükümdarı **I. Darius** zamanında (M.Ö. 522-485), 23 satraplığa (valilik-eyalet) ayrılan Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde, Çoruh (Akampsis) Havzası'nı kapsayan satraplık, **Herodot Tarihi**'nde 18. satraplık olarak kayıtlı olup, bugünkü İspir ve çevresini de içine almaktadır. Saka Türkleri'nin kolları olan **Phasian, Saspis** ve **Taok** adlı Türk boyları bu 18. satraplığa bağlı bulunmaktaydı⁸.

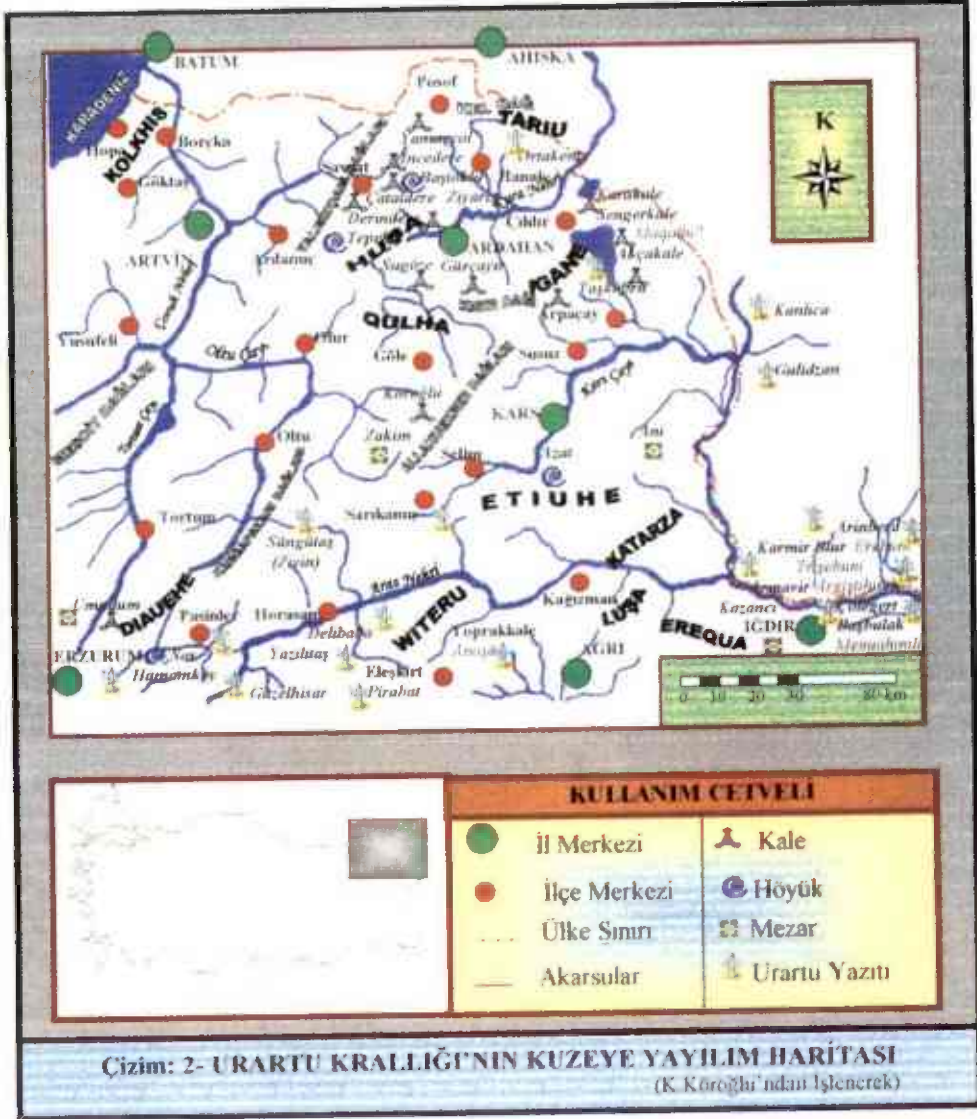
4 **İspir** adı, çeşitli kaynaklarda farklı biçimlerde işlenmiştir. Eski Yunan kaynakları ve Gürcistan Tarihi'nden öğrenildiğine göre, atlı göçebe **Saka (İskit)** Türkleri'nin "Sasper", "Taok", "Phasian" adlı boy ve oymakları M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren yerleştikleri coğrafi bölgelere kendi adlarını vermişlerdir. **Sasper** (İspir Bölgesi), **Taok/ Tav/ Tav-eli** (Oltu, Tortum, Yusufeli Bölgesi), **Tavusker** (Olur), **Phasian** (Erzurum Deve Boynu'ndan Horasan'a kadar olan Pasinler Bölgesi). M.Ö. 400 yılında Helen Ordusu'nun artçı kumandanı olarak bölgeden geçen Ksenofon (Anabasis, IV. Kitap) eserinde İspir Bölgesi'nden **Seyhenler Yurdu**, İspir'den de **Hesperit** ismiyle bahsetmiştir. Herodot'un Saspis dediği İspir, Arap kaynaklarında **Sibirh** diye anılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu yazışmalarında **İsbirh**, tapu tahrir defterlerinde ise, **İsbirh** şeklinde kaydedilmiştir. M.F.KIRZIOĞLU, **Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir**, Erzurum 1970, s.8; M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.12.

5 M.F.KIRZIOĞLU, **Milli Tarih ve Edebiyatımızda Asırlık Türklük Bölgesi İspir**, Erzurum 1970, s.7; M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.12-40.; V.ÜNSAL, **Eski Çağ'da İspir ve Çevresi**, (Atatürk Üniv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Y.lisans Tezi), Erzurum 2000, s.62-76.

6 Urartu Kralı Menua (M.Ö. 810-785)'ya ait çivi yazılı belgeler, Çoruh boylarında yaşayan Asyanik ahalisinin Kulka adıyla nitelendirildiğini ortaya koyar. Urartu Kralı II. Sarduri (M.Ö. 753-735)'nin Van Kalesi'ndeki yıllığından, Kralın milattan önce 753 yılında Çoruh boylarına (Kulka) üç sefer yaptığını ve bölgeyi kendi yönetimi altına aldığı öğrenilmekteyiz. K. KÖROĞLU, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", **Belleten**, C.LXIV, Ankara 2001, s.727-741.; V.ÜNSAL, **Eski Çağ'da İspir ve Çevresi**, (Atatürk Üniv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Y.lisans Tezi), Erzurum 2000, s.58-66.; Ayrıca bkz. E. AKURGAL, **Anadolu Uygurlukları**, İzmir 1995.; O.BELLİ, "Urartular", **Anadolu Uygurlukları Ansiklopedisi**, C.1, 1982, s.139-208.; V.G. CHİLDE, **Doğu'nun Prehistoryası**, (Çev. Ş.A.KANSU), Ankara 1971.; A. ÇİLİNGİROĞLU, **Urartu Tarihi**, Bornova 1994.; W. KLEISS- H.HAUPTMANN, **Topographische Karte von Urartu**, Berlin 1976.; H.Z.KOŞAY, **Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi**, Ankara 1984.; M.PEHLİVAN, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, (Atatürk Üniv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1984.; B.B. PIOTROVSKII, **Urartu: The Kingdom of Van and its Art**, London 1967.; V. SEVİN, **Urartu Krallığı'nın Tarihsel ve Kültürel Gelişimi**, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1979.

7 M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.12.; İ.H.KONYALI, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960.; H.Z.KOŞAY, **Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi**, Ankara 1984.

8 Ş.GÜNALTAY, **Yakın Şark**, IV. Kitap.

Hazar Denizi'nin doğusundan gelerek M.Ö. 140 yıllarında bölgeye yerleşen **Partlar (Büyük Arsaklılar)** ile M.Ö. 65 yıllarında Doğu Anadolu'da hakimiyet kuran **Romalılar** arasındaki mücadeleler, Çoruh Boyları'nın bu iki güç arasında sık sık el değiştirmesine neden olmuştur⁹.

İspir ve çevresi ile Çoruh Boyları 430 yılından itibaren **Bizanslılar**'ın eline geçmiştir¹⁰. Bu dönemde **Bagrathlı Sülalesi**'nin hakimiyeti dikkati çeker¹¹. Bagrathlı Gürcü Kralı **III. David** zamanında, Bizanslılar ile Gürcüler arasındaki 1018 tarihli mücadeleyi Bizanslılar kazanınca, Bizanslılar bu sülaleyi kuzeydoğuya sürmüşlerdir.

VII. yüzyıla gelindiğinde bölgede **Bizans- Arap** mücadelelerine tanık olunur. 645 yılındaki Bizans- Arap mücadelesi, Arapların **"Kalı-Kala"** diye tanıdıkları Erzurum'u fethiyle sonuçlanmıştır¹². 653 yılında Bizans İmparatoru **Konstantin** Erzurum'u Araplar'dan geri almışsa da, 662'de Emevi Hükümdarı **I. Muaviye**'nin ordusu, Erzurum'u tekrar fethederek, **Bayburt, İspir ve Pasinler**'i de içine alan bir İslam valiliği merkezi kurmuştur. 949 yılında Bizanslılar'ın Erzurum'u alarak, buradaki 300 yıllık İslam Emirliği'ne son vermeleriyle, İspir ve çevresi de Bizanslı hakimiyetine girmiş ve bölgede yeniden Ortodoks-Hıristiyanlık yerleşmiştir¹³.

Türklerin Anadolu'da fethettikleri ve yerleştikleri ilk yerleşim yerlerinden biri olan İspir ve çevresi, **İbrahim Yınal** komutasındaki **Selçuklu** Ordusu'nun 1048 zaferi ile Türkler'in eline geçmiştir¹⁴. Bu tarihten itibaren **Bizans-Selçuklu** mücadelelerine sahne olan ve sık sık el değiştiren İspir ve çevresi, **Sultan Alparslan**'ın 26 Ağustos 1071 **Malazgirt Zaferi** ile kesin Türk yurdu olmuştur.

9 M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.13.

10 İspir ve çevresinin tarihi, tarihi eserleri,tarihi coğrafyası ve coğrafyası hakkında bkz. B.BAUMGARTNER-ZWETTL, Mittelalterliche Baudenkmaler im Tal des Çoruh Bei İspir, Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik (JÖB), XL(40), 1990, 364-381. Türkçesi **İspir Çoruh Vadisi'ndeki Ortaçağ Mimari Eserleri** olan makalede, İspir'in doğusundaki geniş Çoruh bölgesinin VI. ve X. Yüzyıllarda sadece Bizans İmparatorluğu sınırlarında bulunduğu, burada Gürcü ve Ermeni politik ve kültürel etkilerinin dolaştığı ifade edilmektedir.

Bölgedeki Bizans hakimiyeti, Gürcü ve Ermeniler'in yöre tarihi ile ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R.W. THOMSON, Moses Khorenats'i, History of the Armenians, Cambridge 1978.; C.TOUMANOFF, Studies in Christian Caucasian History, Washington 1963,138-240. ;V.CUINET, La Turquie d'Asie I, Paris 1890-1895,222-227.; E.HONIGMANN, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Brüssel 1935. ; F.İŞILTAN, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı (E. HONIGMANN'dan Türkçeye çeviri), İstanbul 1970.

11 Bagrathlıların menşei, Türkçe Oğuzname rivayetlerinde, Gürcü ve Ermeni destanlarında, Küçük Arsaklı Hanlığı sırasında Çoruh boylarına yerleşen Türk "Kam" (Şaman) ailesi olarak gösterilmiştir. Zamanla bu sülale Gürcülerle kaynaşmış ve Gürcü Krallığı'na kadar yükselmiştir. M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.13.

12 M.F.KIRZIOĞLU, **Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir**, Erzurum 1970, s.14; M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.15.; A.Ş.BEYGU, **Erzurum Tarihi**, İstanbul 1936.; B.DARKOT, "Erzurum" mad., **İslam Ansiklopedisi**, C.IV, İstanbul, 1945, 340-357.; İ.H.KONYALI, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960.

13 Bkz. dipnot 10 ve 12'deki eserler.

14 M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.16.; M.F.KIRZIOĞLU, **Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir**, Erzurum 1970, s.23; İ.H.KONYALI, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960.; O.TURAN, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1993.; O.TURAN, **Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti**, İstanbul 1993.

Türk hakimiyeti ile birlikte bölge, 1072-1202 yılları arasında **Saltuklular** tarafından idare edilmiştir¹⁵. İspir ve çevresindeki Saltuklu hakimiyeti, Selçuklu hükümdarı **Rükneddin Süleyman Şah**'ın kardeşi **Mugîseddin Tuğrul Şah**'ı Erzurum Meliki tayin etmesiyle sona ermiştir¹⁶. Mugîseddin Tuğrul Şah, 1202-1225 yılları arasındaki idari sorumluluğunu, ölümü üzerine oğlu **Rükneddin Cihan Şah**'a devretmiş, O da yaklaşan **Moğol** tehlikesi nedeniyle 1230 yılında yönetimi **Alaaddin Keykubad**'a teslim etmiştir.

Anadolu Türk birliğini, Anadolu Selçuklu Devleti adı altında kesin bir şekilde kuran Sultan Alaaddin Keykubad'ın, Moğol tehlikesinin arifesinde ölümü (1237), oğlu **II. Gıyaseddin Keyhüsrev** (1237-1264)' in yönetimi devralmasına neden olmuş, 13,5 yaşında tahta çıkan bu Sultan ise, Anadolu Selçuklu devleti için bir felaket olmuştur¹⁷. Zira Moğollar, hem Doğu Anadolu'daki **Babaî İsyanı**'nı, hem de Selçuklu Hükümdarı'nın çocuk yaşta olmasını fırsat bilerek **Baycu Noyan** komutasında, Gürcü ve Ermeniler'den mürekkep bir ordu ile Erzurum üzerine harekete geçmişlerdir. 1242 yılında Erzurum ve çevresi Moğol istilasına uğramıştır. 1243 **Kösedağ Bozgunu** Selçuklular'ın Moğol tâbiyetine girmelerine neden olmuştur.

Sırasıyla, **İlhanlı** (1242-1335), **Eretnalı** (1335-1360), **Karakoyunlu** (1360-1469), **Timurlu**, **Akkoyunlu** (1300-1508), **Gürcü Krallığı** (1500-1514) hakimiyetlerinin yaşandığı İspir ve çevresi, **Yavuz Sultan Selim**'in 1514 **Çaldıran Zaferi** dönüşünde fethedilerek Osmanlı topraklarına katılmıştır¹⁸. Özellikle **Kanuni** devrinde olmak üzere, Osmanlı'nın mamur ve refah bir yönetim anlayışında yönetilen İspir, 20 Şubat 1916 yılındaki **Rus işgali** ile tekrar mücadele ve zorlukla geçen günlerin yaşandığı bölge olmuştur¹⁹.

7 Kasım 1917'deki **Bolşevik İhtilali**'nden sonra çözülmeye başlayan Rus cephelerine yerleşen Ermeniler, bölgede kanlı çatışmaların yaşanmasına neden olmuşlardır. Yöre, 25 Şubat 1918'de milli kurtuluşunu gerçekleştirmiş ve Türk idaresine kavuşmuştur²⁰.

-
- 15 M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.18-19.; O.TURAN, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1993, s.3-50.
 - 16 M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.21.; O.TURAN, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 1993, s.122-143.
 - 17 M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.23.; O.TURAN, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 1993, s.300-305.
 - 18 F.KIRZIOĞLU, **Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir**, Erzurum 1970, s.25; F.SÜMER, **Oğuzlar**, Ankara 1972, s. 142-156.; M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.40-42.
 - 19 M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.40-42.
 - 20 M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.53.

II- TARİHİ KALINTILARIN TANITIMI

A- KALELER

1-İspir Kalesi

İlçe merkezinin kuzey batısında yerleşim yerine ve Çoruh Vadisi'ne hakim bir noktada yer alan İspir Kalesi'nin (Resim:2,Çizim:3) ilk inşa evresi kesin olmamakla birlikte, Çoruh Vadisi'ne inen gizli su yolundan hareketle Urartular'a verilmektedir²¹. Sırasıyla Roma, Bizans, Selçuklu-Saltuklu ve Osmanlı onarım ve eklemeleri ile yenilenen kaleye, özellikle Kanuni'nin bölge kalelerinin onarılmasına yönelik emri ile büyük onarım ve ilaveler yapılmıştır.

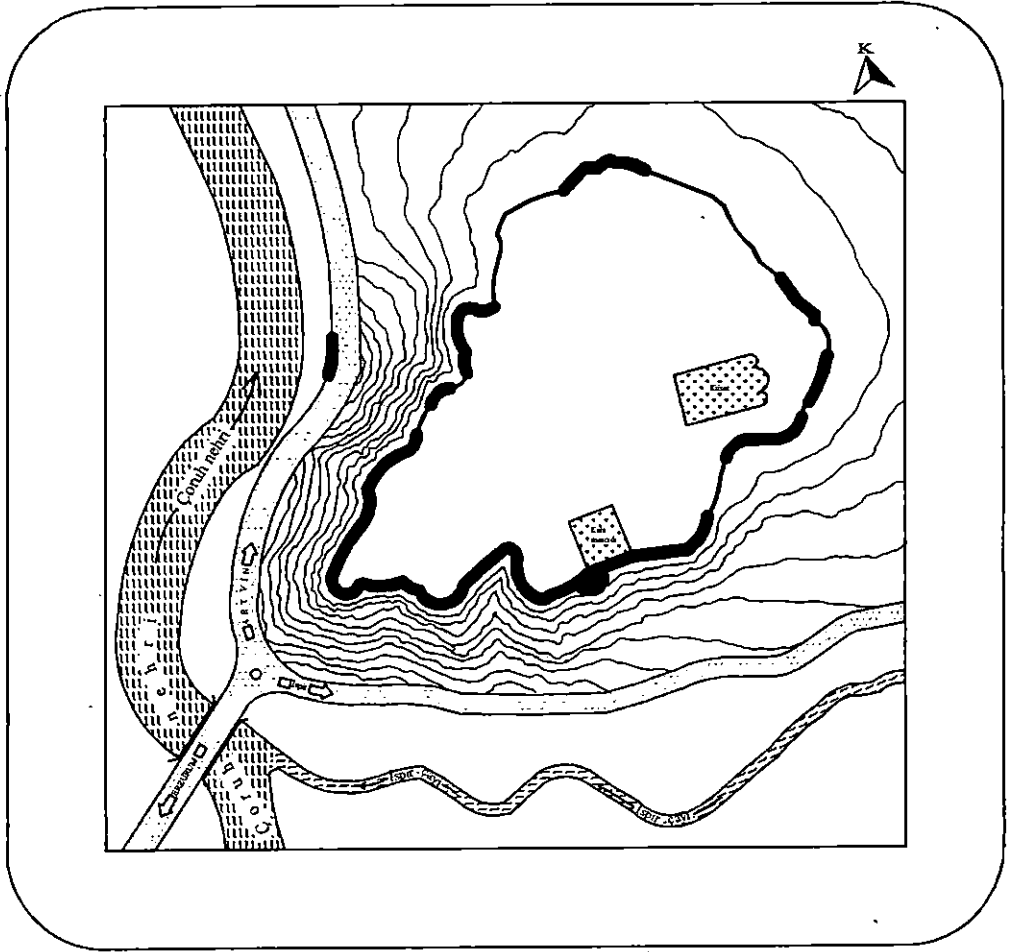

Resim 2 : İspir Kalesi'nden Genel Bir Görünüm

Ana kayanın şekline göre planlanmış olan İspir Kalesi, yaklaşık 125x150m. lik bir alan üzerine kurulmuştur. Yarım daire ve kare planlı burçlarla takviye edildiği anlaşılan iç kaleye, doğu yöndeki basamaklı yolla ulaşılabilmektedir (Resim:3). Kalenin Çoruh'a bakan batı yönü çok sarpıtır. Bu yönde Çoruh Nehri'ne inen gizli bir su yolu kalıntısı bulunmaktadır²² (Resim:4).

21 Urartuların Erzurum ve çevresindeki hakimiyetine ilişkin belgeler, özellikle M.Ö. 753-735 tarihlerinde hükümdar olan II. Sarduri'ye işaret etmektedir. Bkz. E. BİLGİC, **Erzurum Çevresinin Urartu Tarihindeki Yeri ve Urartuların Ermeniler ile Münasebetleri İddiasının Münakaşası**, Ankara 1993, s. 14-15.; A.CİLİNGİROĞLU, **Urartu Tarihi**, Bornova 1994, s.79.; T.A.SINCLAIR, **Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, Vol.II.**, London 1989, 263-268. SINCLAIR, eserinde kale, kale mescidi ve kültürel gösteren bir kroki ile kalenin konum ve mimarisi hakkında bilgi vermektedir.

22 İ.H.KONYALI, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s. 502.

Çizim 3 : İspir Kalesi Plan Krokisi
(Çizen : Kularacı-Aktemur)

Resim 3 : İspir Kalesi'nden

Resim 4 : İspir Kalesi'nin Çoruh Nehri'ne İnen Gizli Suyolu Kalıntısı

Bugün oldukça harap bir durum sergileyen kalenin, doğu surlarına ait duvarları tamamen yıkılmış olup, batı ve güney duvar ve burçları kısmen günümüze gelebilmiştir. Olması muhtemel dış kale surları mevcut değildir. Mevcut sur duvarı kalıntıları, düzensiz yonu taş malzeme ve horasan harcı ile örülmüştür.

İç kalenin güneyinde bulunan Kale Mescidi ve Minare (Resim:5), XII. yüzyıl Saltuklu ilaveleri olup, kalenin XII. yüzyılda büyük bir onarıma tabi tutularak yenilik geçirdiğini göstermektedir. Kale Mescidi ve Minare'ye denk gelen güney sur duvarında yöreye özgü sarı renkte düzgün kesme taş kullanılmıştır. Ayrıca doğu yönünde harap vaziyette bir kilise kalıntısı bulunmaktadır (Resim:6).

Resim 5 : İspir Kalesi'nden

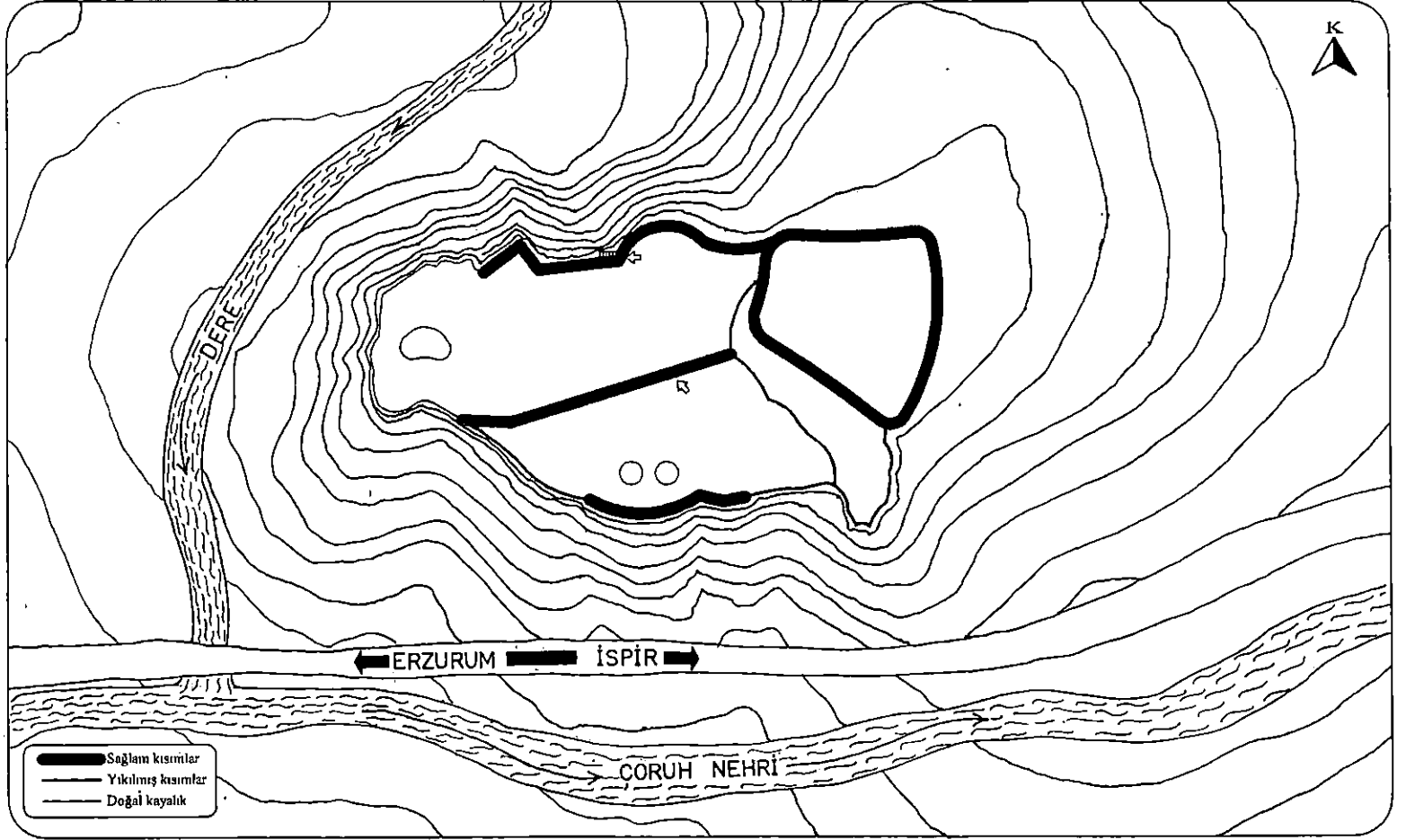
Resim 6 : İspir Kalesi'nden

2- Semehrek Kalesi

Maden (Yukarı Semehrek) Bucağı'nın 2 km. doğusunda, İspir'in ise 15 km. batısında, Çoruh Nehri'nin akış yönüne göre sağında, Çoruh Vadisi ile kuzeyden gelerek Çoruh Vadisi ile birleşen derenin kesişim noktasında sarp bir konuma yerleştirilmiştir (Resim:7.Çizim:4).

Resim 7 :Semehrek Kalesi'nden Bir Görünüm

Çizim 4 : Semehrek Kalesi Plan Krokisi
(Çizen : Kukaracı-Aktemur)

Ana kayanın şekline göre doğu-batı istikametinde inşa edilmiş olan Semehrek Kalesi'nin de kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak, kuzeyden kuzeybatıdaki su yatağına inişi sağlayan gizli su yolu kalıntısı (Resim:8), güneybatıda yer alan iki adet sarnıç (Resim:9), her ne kadar kalenin orijinal yapısı bozulmuş olsa da, alt yapı olarak Urartu kalelerinin özelliklerini akla getirmektedir. Harap haldeki mevcut duvarları ise Selçuklu ve Osmanlı onarımlarını düşündürmektedir.

Resim 8 : Semehrek Kalesi'nde Gizli Suyolu Kalıntısı

Resim 9 : Semehrek Kalesi'nde Su Sarnıçları

Düzensiz yonu taş ve horasan harcı kullanılarak inşa edildiği anlaşılan mevcut duvarlar, kalenin bir iç ve bir dış kaleden müteşekkil olduğunu, güneydeki sur duvarı kalıntısının güneydoğuya doğru uzanıp, sonra tekrar kuzeye yönelip iç kaleyle birleştiğini akla getirmektedir. Güneydeki doğal kayaya oyularak yapılan basamaklı yol (Resim:10), iç kalenin güney duvarındaki girişine götürür. İç kalenin harap haldeki sur duvarları, yaklaşık 1.20 m. kalınlığında olup, mevcut

Resim 10 : Semehrek Kalesi'nde Kaya Basamaklı Yol

kalıntılar kalenin üçgen ve yarı daire burçlarla takviye edildiğini göstermektedir (Resim:11). Yaklaşık 6.35 m. x 25 m. boyutlarındaki bir kaya kütlesi üzerine oturan iç kalenin doğu bölümünde kale muhafızlarının kalması için ayrılmış yamuk dikdörtgen planlı özel bir bölüme yer verilmiştir (Resim:12). Kuzeydeki yarı daire burçtan açılan küçük bir kapı, gizli su yolunun tahrip olan merdiven basamaklarına geçişi (Resim:13), merdiven basamakları da kuzeydoğudaki su yatağına inışı sağlar. Semehrek Kalesi bünyesinde, biri iç kalenin batı ucunda (Resim:14), ikisi de güneydeki dış kale surunun kenarında olmak üzere (Resim:9) yaklaşık 90 cm. çapında üç adet sarnıç bulunmaktadır. Sarnıçların derinlikleri içleri dolduğu için tespit edilememiştir.

Resim 11 : *Semehrek Kalesi'nin Kuzeyden Görünümü*

Resim 12 : *Semehrek Kalesi'nin Doğudan Görünümü*

Resim 13 : Semehrek Kalesi'nde Gizli Suyolu Giriş Ağızı

Resim 14 : Semehrek Kalesi'nde Su Sarnıcı Kalıntısı

3- Karahan Kalesi

İspir'in 52 km. güneybatısındaki Karahan Köyü'nün 3 km. kuzeydoğusunda, Cankurtaran (Kayser) Köyü'nün ise 4 km. güneyindeki sarp ve müstahkem bir alana kurulmuş bir Ortaçağ kalesidir (Resim:15,Çizim:5). Kalenin bulunduğu alan Kaçkar Dağları'na ve Çoruh Vadisi'ne hakimiyetiyle dikkati çeker.

Resim 15 : Karahan Kalesi'nden Bir Görünüm

Yöreye özgü ve sal taşı diye adlandırılan gayri muntazam taşlarla, doğu-batı yönlü olarak inşa edilmiş, yaklaşık 2 m. kalınlıktaki dış sur duvarları (Resim:16) ve sur içinde sırt sırta vermiş eşit ölçülerdeki koğuşlardan meydana gelmektedir (Resim:17). Duvarlar harçsız, toprak ve çakıl dolgulu olarak örülmüştür. Kaide kısmında iri blok taşlar, onun üzerinde ise ince sal taşlar kullanılmıştır. Kalenin kuzeyi tamamen doğal kayalıkla çevrilmekte, doğu, batı ve güneyinde ise asıl sur duvarına 6 m. arayla ön savunma amaçlı ikinci bir sur duvarı daha yapıldığı anlaşılmaktadır (Resim :18).

Kalenin kuzeydoğusunda Karahan taş ocakları bulunmaktadır. Kale de buradan çıkan sal taşları ile inşa edilmiştir.

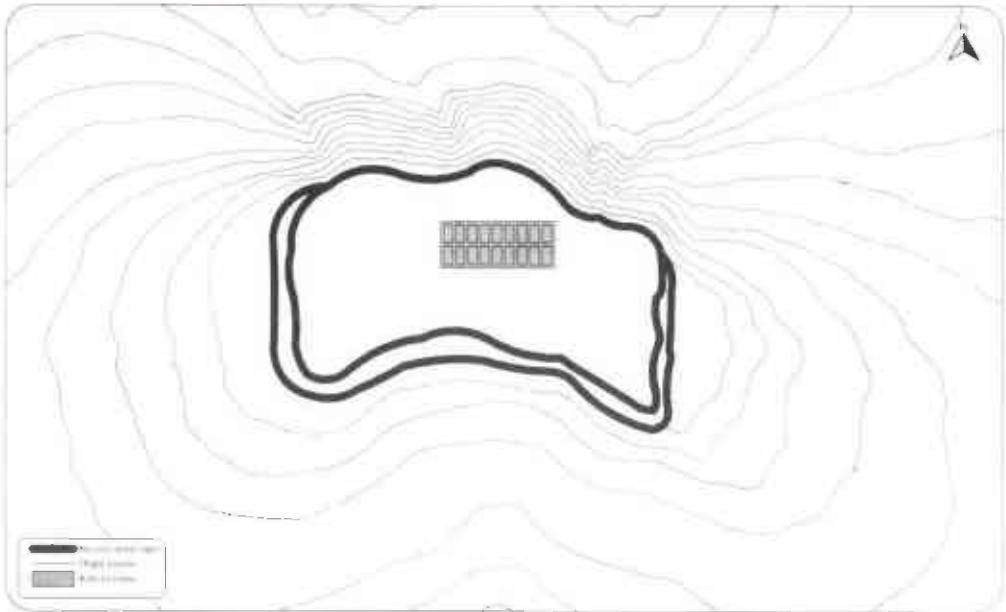
Resim 16 : *Karahan Kalesi'nden Bir Görünüm*

Resim 17 : *Karahan Kalesi'nden Bir Görünüm*

Resim 18 : Karahan Kalesi'nden Bir Görünüm

Çizim 5 : Karahan Kalesi Plan Krokisi
(Çizen : Kularacı-Aktemur)

4- Fısırik Kalesi

İspir ilçe merkezinin yaklaşık 33 km. doğusundaki, eski adı Fısırik olan Deve Dağı Köyü'nün güneybatısındaki sarp bir kayalık alan üzerine inşa edilmiştir (Resim:19,Çizim:6). Batısından geçen Müezzin Çayı ve doğusundan geçen derenin kesiştiği noktada yer alır.

Resim 19 : Fısırik Kalesi

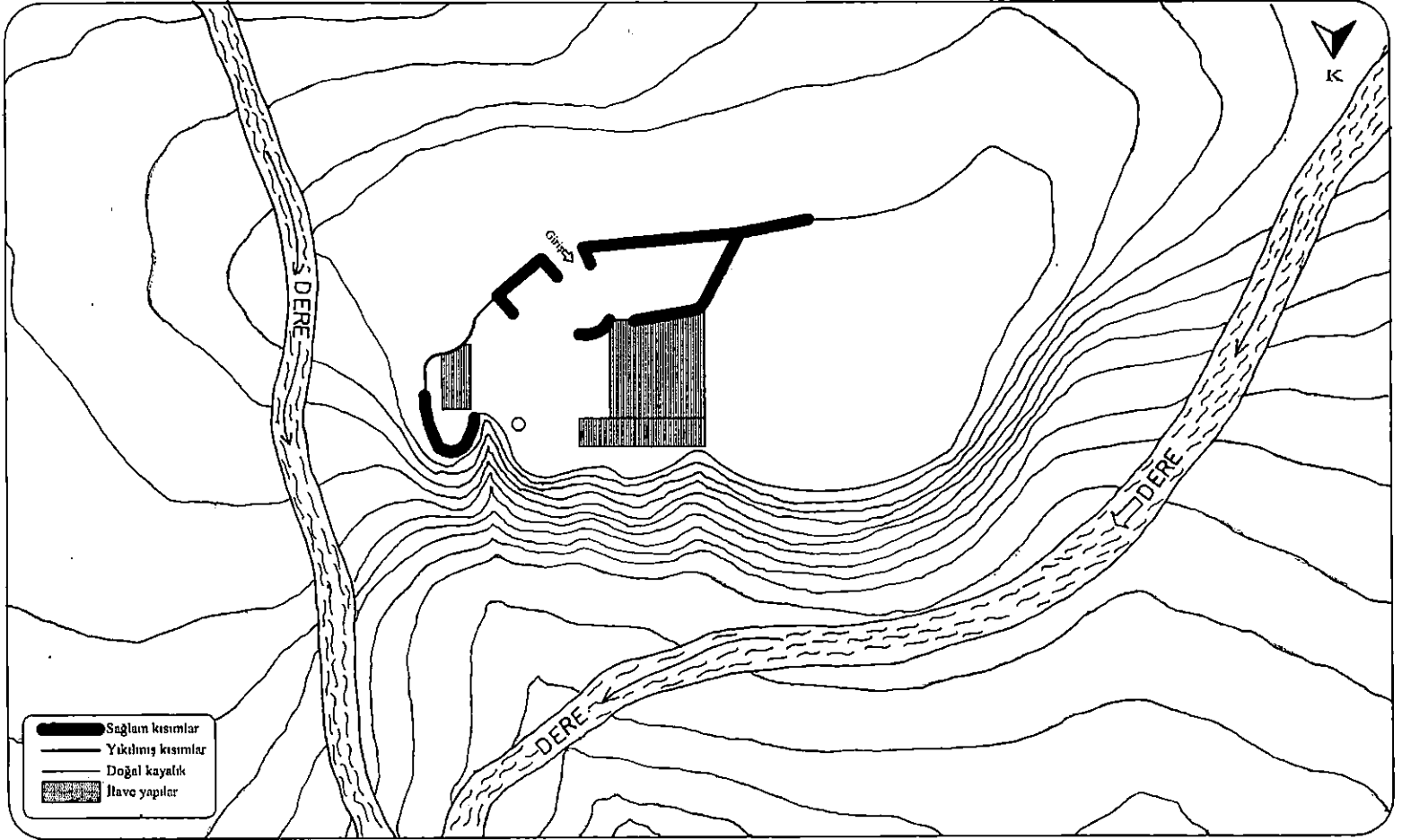
İlk ve kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte sarp konumu ve su sarnıcı bakımından Urartu kalelerini akla getiren Fısırik Kalesi'nin harap haldeki mevcut durumunun Selçuklu ve Osmanlı dönemlerindeki onarımlardan kaldığını tahmin etmekteyiz²³.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan, düzensiz yonu sarımsıtrak renkte yöre taşı ve horasan harcı kullanılarak inşa edilen Fısırik Kalesi'nden günümüze sadece güney yöndeki giriş bölümüne ait duvarlar kalabilmiştir (Resim:20).

Çevre uzunluğu yaklaşık 300 m. olan kalenin, güneybatı, batı ve kuzey yönlerinde sur duvarı inşa edilmediği ve tamamen doğal kayalıktan faydalandığı anlaşılmaktadır. Yapı bünyesinde, XX. yüzyılın başlarında ilave edilmiş olan ve kale surlarının taşları kullanılarak yapılan düz dam örtülü bir cami ve yine aynı tarihlerde kalenin doğu ucuna inşa edilmiş olan harap halde bir konak bulunmaktadır (Resim:21-22).

23

Bkz.T.A.SINCLAIR, Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, Vol.II., London 1989, 268. Araştırmacı eserinde Fısırik Kalesi'nin Ortaçağ'a ait olabileceğini, Selçuklu ve Osmanlı hakimiyetleri sırasında da yenilendiğini ifade etmektedir.

Çizim 6 : Fısırik Kalesi Plan Krokisi (Çizen : Kukuracı-Aktemur)

Resim 20 : Fısırik Kalesi Güneyden Bir Görünüm

Resim 21 : Fısırik Kalesi'nin Doğu Ucuna Sonradan İlave Edilmiş Konaktan

Kalenin kuzeydoğu köşesinde bir sarnıç kalıntısı (Resim:23) mevcuttur. Sarnıcın da düzensiz yonu taşla inşa edildiği ve içten harçla sıvandığı anlaşılmaktadır.

Fısırik Kalesi ile ilgili bilgi veren kaynaklardan biri olan, M.Y.Çağlayan'ın "Şu Bizim İspir" adlı kitabının 65. sahifesinde "kuzeye doğru gidilirse, yapı ve kalıntıların arasından geçen ince bir yol sizi kaleden dereye inen gizli su yolunun baş tarafına getirir. Bu yol, kalenin muhasarasında su temini için hususi surette yaptırılmıştır" ifadeleri kayıtlıdır. Bu bilgilere istinaden, araştırmalarımız esnasında gizli su yolunun varlığına ait herhangi bir ize rastlamadık. Çağlayan'ın ifadeleri doğrultusunda geçmişte böyle bir gizli su yolu olduğunu ve bunun sonradan tahrip olduğunu kabul edersek, bu bizim, kalenin ilk inşasının Urartular'a kadar gidebileceği noktasındaki tahminimizi iyice kuvvetlendirir.

Resim 22 : Fısırik Kalesi'nin Doğu Ucuna Sonradan İlave Edilmiş Konaktan

Resim 23 : Fısırik Kalesi'nde Sarnıç

5- Sanduk Kalesi

İspir ilçe merkezinin 25 km. güneyindeki Sanduk Dağları'nın eteğine kurulmuş, gözetleme amaçlı bir ortaçağ kulesi mahiyetindedir. Kale, Selçuklu devrinde birkaç ilave görmüştür²⁴. Tek beden üzerine dört burçlu ve iki gözetleme kuleli olarak inşa edilmiş olan kale, batıya açılan tek bir kapıya sahiptir. Yapı bünyesinde çeşitli dönemlerin ilavelerini yansıtan izler mevcuttur.

6- Mohurgot Kalesi (Karakale)

İlçe merkezinin yaklaşık 80 km. kuzeydoğusundaki Mohurgot (Karakale) Köyü'ne hakim bir tepede yer alan, küçük bir karakol niteliğindeki Ortaçağ kalesidir. Yaklaşık 150m. yüksekliğindeki sert bir kalker kaya kütleli üzerine kurulmuş olan yapının mevcut kalıntıları, plan ve mimari hakkında fikir yürütmeye elverişli değildir. Zira duvarlar çevreye saçılmış durumdadır ve kale doğal kimliğini fotoğraf çekemeyecek derecede kaybetmiştir²⁵.

Kaynaklarda adları geçen ve İspir'e yaklaşık 30-40 km. mesafedeki stratejik bir bölgede yer alan Nihah, Oşnak, Kaskin ve Peterek kaleleri bugün mimari kimlikleri tespit edilebilecek düzeyde mevcut değildirler. Ancak buldukları konumları itibarı ile askeri güvenlik sağlayabilecek yüksekçe bir doğal savunma alanı üzerine kurulmuş, Orta Çağlardan kalma küçük birer karakol mahiyeti taşımaktadırlar.

İspir ve çevresinde arazinin dağlık ve parçalı olması edeniyle ulaşımı sağlayan vadiler ve önemli geçitlere hakim noktalarda çok sayıda savunma yapısı inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu yapıların daha çok küçük bir nizamiye ya da gözetleme kulesi mahiyetinde oldukları ve önemli geçiş noktalarının ve yolların güvenliğini sağlamak amacıyla yapıldıkları anlaşılmaktadır. Aynı özellikte küçük savunma yapılarını Yusufeli, Şavşat, Artvin, Ardahan, Oltu ve çevrelerinde de görebilmek mümkündür.

24 M.Y. ÇAĞLAYAN, *Şu Bizim İspir*, İstanbul 1981, s.64.

25 B.BAUMGARTNER-ZWETTL, *Mittelalterliche Baudenkmäler Im Tal des Çoruh Bei İspir*, Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik (JÖB), XL(40), 1990, 377-378. Araştırmacı söz konusu makalede, kalenin 1980'li yıllarda da kimliği tespit edilemeyecek derecede harap olduğunu şu ifadelerle doğrulamaktadır: "Bu köy Çoruh'un yan ırmağının sol kolundaki vadidedir. Yerleşim yeri Hodiçor dersinden 3 km. uzaktadır. Bir tabela dar fakat arabayla gidilebilen bir yolun 6 km. uzaktaki köye götürdüğünü gösteriyor. Burası haritalarda Aşağı Muhurkut olarak geçiyor. Yerliler köyün adının Mohurgot olduğunu söylediler. Köyün modern Türkçe adının ima ettiği gibi burada bir kale bulunmalı. Gerçekten de köylüler köyün bir saat uzağında aynı adı taşıyan bir kalenin varlığına garanti verdiler. Köyü, orman yolundan sonra bir patikadan yürüyerek terk ettik ve Karakale deresinin doğusunu aşarak Türkiye haritasında Yukarı Muhurkut diye geçen ikamet yerine yürüyerek bir buçuk saatte geldik. Bu yaylanın sayılı sakinleri bize burada gerçekten bir kalenin olduğu garantisini verdiler ve doğuda bir yükseltiyi gösterdiler. Fakat biz orada dürbünle bile kale görememiştik. Gelecek araştırmalar için Karakale Kalesi'nin gerçeğini tam olarak ispatlamak kalyordu."

B- ESKİ YERLEŞMELER

1- Viranşehir Harabeleri

Kırık Nahiyesi'nin Yağlı Köyü'ne ait yaylanın yaklaşık 300m. güneyinde, Viranşehir olarak isimlendirilen büyük bir yerleşim yerine ait kalıntılar bulunmaktadır (Resim:24). Koç heykeli ve koç kabartmalı mezar taşlarının yoğun olarak bulunduğu bu ortaçağlardan kalma eski yerleşim yerinde kilise, saray, han vb. yapıların temel izleri de mevcuttur.

Resim 24 : Viranşehir Harabeleri

2- Sırakonaklar (Hodiçor) Köyü'nün Doğusunda Kaya Yerleşmeler (Mermer Sütunlu Mağaralar)

Sırakonaklar (Hodiçor) Köyü'nün doğusunda, Hodiçordere Vadisi'nin tam karşısında, Çoruh Nehri'nin Güney yamaçlarında, nehirden 100m. yukarıda yapay mağara yerleşimleri bulunmaktadır (Resim:25). Yöre halkının mermer sütunlu mağaralar diye adlandırdığı mağaraların iç kısmı, sütunlu odalar halinde bölümlere ayrılmıştır. Ortaçağda barınma amaçlı olarak kullanılan bu mağara yerleşimlerinde taşların çentilmesi suretiyle oluşturulmuş mekanlar bulunmaktadır. İnsan eliyle yapılmış bu ilkel barınma mekanlarının benzerlerine Ardahan Kura Vadisi'nde (Vaşlop Mağaraları, Büyük Nakala Güneyindeki Mağaralar), Hınıs'ta (Arus Deresi Kaya Yerleşmeleri), Sarıkamış Micingirt'te (İnkaya Kaya Yerleşmeleri) de tesadüf etmek mümkündür.

Resim 25 : *Hodiçordere Vadisi Karşısında Kaya Mağara Yerleşimleri*

3- Akkoyunlu Harabeleri

Koç Köyü (Kanasor) Yaylası'nda, Koçun Boğazı diye adlandırılan mevkinin üzerindeki düzlükte, çok sayıda koç heykeli ve koç kabartmalı mezar taşı bulunmaktadır. Mevcut kalıntılar bu yerleşim yerinin Akkoyunlu oymaklarına ait olduğuna işaret etmektedir.

İspir çevresindeki koç ve koyun heykeli kalıntılarının M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya gelmeye ve yerleşmeye başlayan Saka(İskit), Arsaklı, Kıpçak vb. Türk Oğuz boylarının beraberlerinde getirdikleri kültürün bir devamı olduğu ve bunların Karakoyunlu ve Akkoyunlularca (XIV.-XV. yüzyıl) sembolleştirilerek yaygınlaştırıldığı görülmektedir.

İspir'deki koç koyun heykellerinin benzerlerine Oltu (Şıhsor, Lisbek, Urut), Olur (Uzunharman), Çıldır (Taşbaşı, Taşköprü) ve Doğu Anadolu'daki pek çok eski medeniyet merkezlerinde rastlamak mümkündür.

C- KİLİSELER

a- Bazilikal Planlı Kiliseler

1- Bahçeli (Çirkini) Köyü Doğusunda Kilise Kalıntısı:

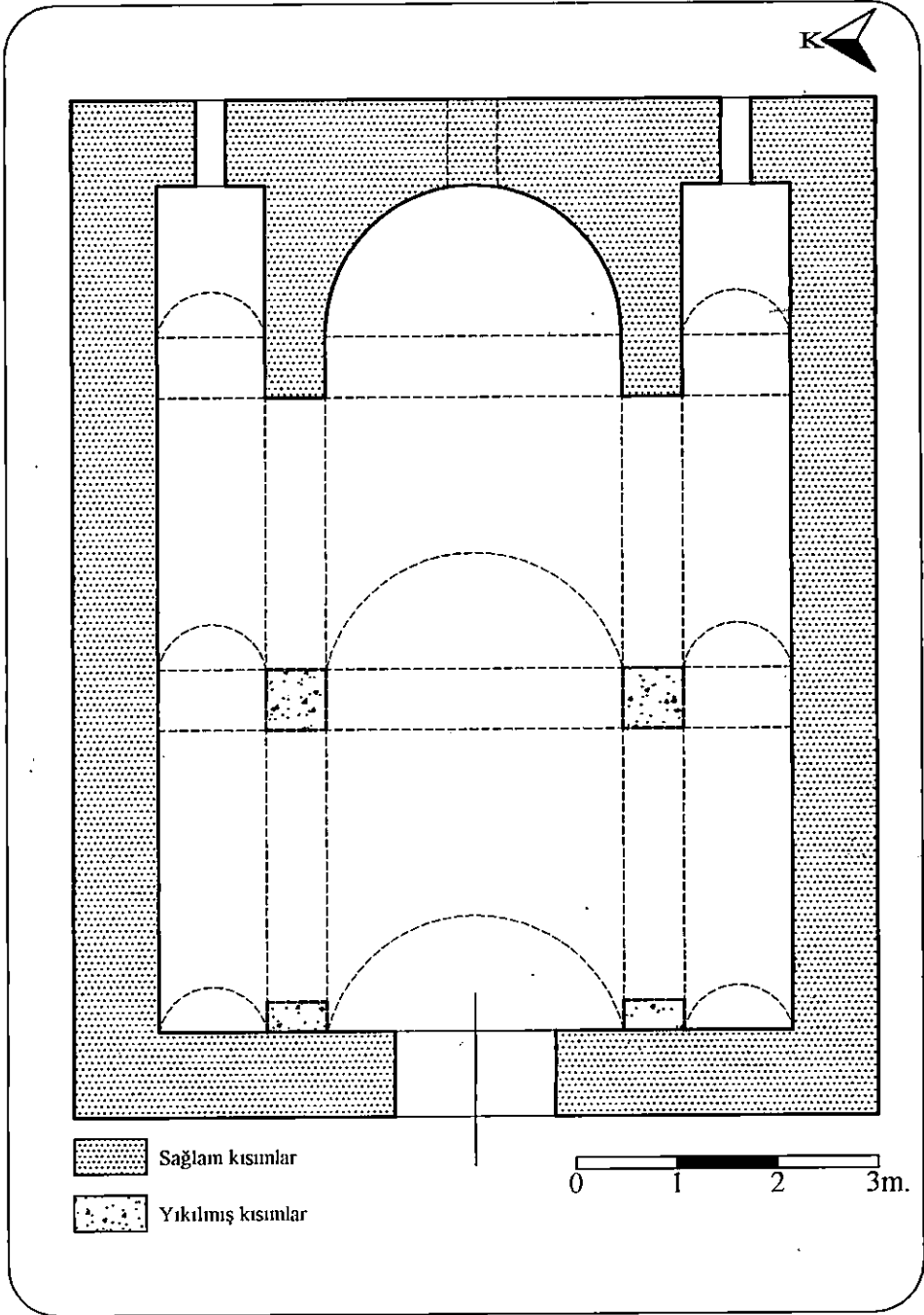
İspir ilçe merkezinin yaklaşık 25 km. kuzeydoğusundaki Bahçeli (Çirkini) Köyü'nün 1,5 km. doğusunda, Çoruh Nehri'nin akış yönüne göre solundaki alçak tepe üzerindeki düzlükte bir kilise kalıntısı mevcuttur²⁶ (Resim:26,Çizim:7). Harap haldeki ve kesin olmamakla birlikte IX.-X. yüzyıllardan kaldığını tahmin ettiğimiz yapının mevcut kalıntıları²⁷, bunun doğu-batı istikametinde düzenlenmiş, üç nefli bazilikal planda bir kilise olduğuna işaret etmektedir. Dış ölçüleri 8.00 x 10.10 m. olan yapının batıda yer alan girişi, 1.60 m. genişliğindedir. Girişin karşısında 2.95 m. genişliğinde ve 2.10 m. derinliğinde içten yarım yuvarlak, dışa düz duvar biçiminde yansıyan apsis, bunun sağ ve solunda da, 1 x 1.5 m. ebatlarında dikdörtgen planlı pastaphorion hücreleri yer almaktadır. 90 cm. kalınlığındaki duvarların taşıdığı yıkık örtünün, yuvarlak kemerli ayaklar ve duvar payelerine oturan yan yana üç beşik tonozdan müteşekkil olduğu kanaatindeyiz. Kilise, düzensiz yonu taşı ve Çoruh Nehri'nin çakıllı kumu ve kireç karışımı bir harçla inşa edilmiştir.

Resim 26 : Bahçeli (Çirkini) Köyü Doğusunda Kilise Kalıntısı

26 İspir ve Çevresi Kiliseleri için Bkz. A.M. AKTEMUR- İ.U. KUKARACI, "İspir ve Çevresi Kiliseleri", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S.VIII, Erzurum 2002, s.7-30.

27 B.BAUMGARTNER-ZWETTL, Mittelalterliche Baudenkmäler im Tal des Çoruh Bei İspir, Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik (JÖB), XL(40), 1990, 375'te, kilisenin tarihi ile ilgili olarak net olmamakla birlikte şu ifadeler yer alır: "kilisenin genelinde yapı tarzına ait bir şey bulunmaması ve yazıt olmaması onun yapım zamanının ve kültürel çevresinin bulunmasını zorlaştırıyor. Ama Ortaçağa ait bir yapı olduğu kesin ve Basilik stilini simgeleyen kilise, Gürcü mimarisi geleneğini komşusu olan Tao ile birleştirmiş olabilir. Yine burada Ortaçağın ilk zamanlarında hüküm süren Ermeniler, daha sonra sayısız hükmedenler ya da belki de Trabzon Krallığı'ndaki Bizanslılar da olabilirler ki onlar yakınlarındaki İspir'de kalenin içinde kilise inşa etmişlerdir."

Çizim 7 : Bahçeli (Çirkini) Köyü Doğusunda Kilise Kalıntısı Planı
(Çizen : Kukaracı-Aktemur)

2- Sırakonaklar (Hodiçor, Hodaçür) Kilise Camii:

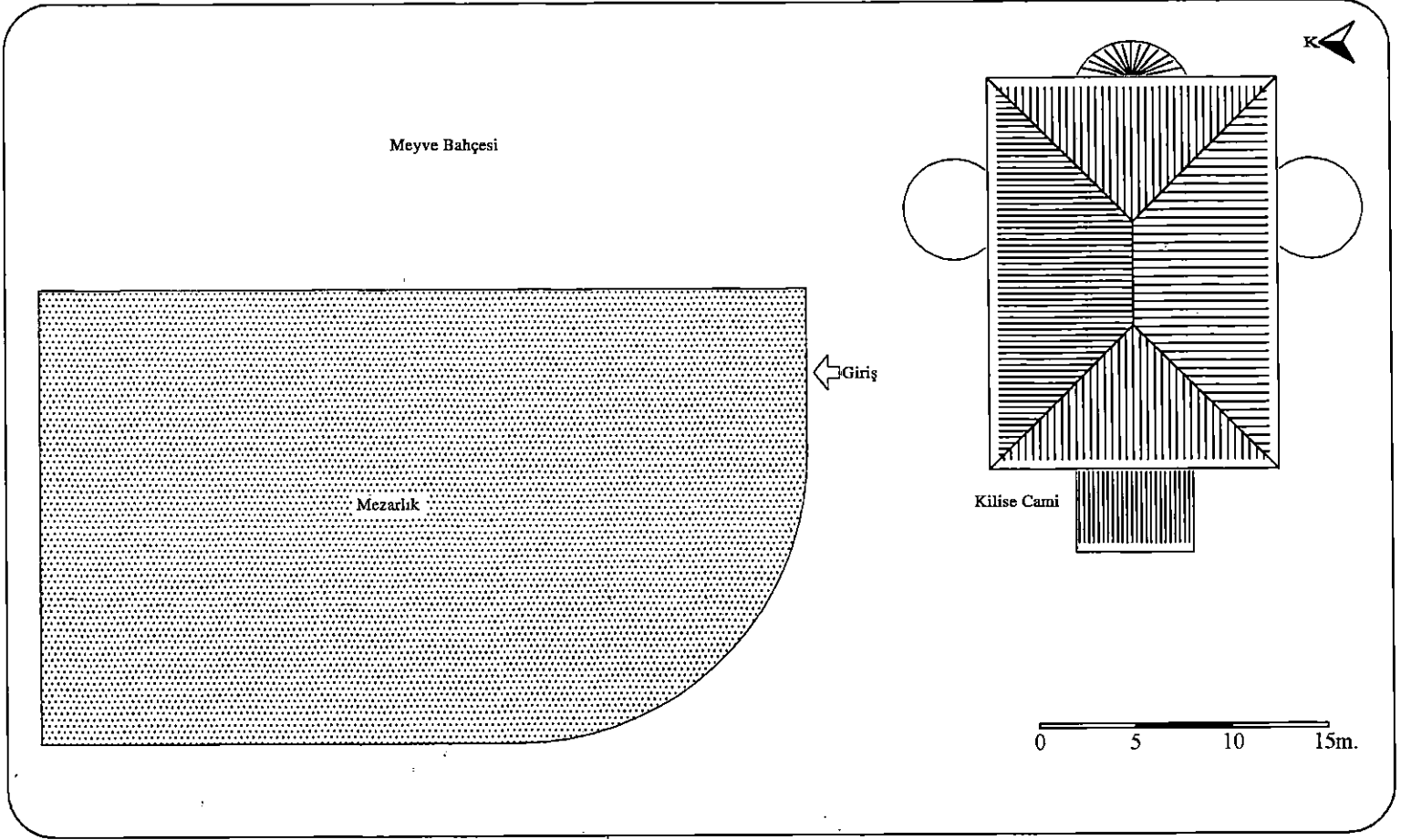
İspir ilçe merkezine yaklaşık 85 km. kuzeydoğuda, İspir-Yusufeli sınırındaki köylerden biri olan Sırakonaklar (Hodiçor, Hodaçür) Köyü'nde, Cücebağı Mahallesi'nde yer alır (Resim:27, Çizim:8).

Resim 27 : Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii

Kilise, 1964 yılında Mimar Ş.Kuru Mehmed'in yaptığı değişiklikle camiye çevrilmiştir. Ancak plan olarak orijinalitesini yitirmiş durumdadır. Tarihi konusunda kesin bir bilgiye ulaşamadığımız kilisenin, hemen batısındaki mezarlık girişinin yanında, alınlıktan düştüğü anlaşılan, aşırı derecede tahrip olmuş kitabeden seçilebilen harfler (Resim:28.29)²⁸, burada bir Ermeni mezarlığının varlığına dolayısıyla bir Ermeni yerleşmesine işaret etmektedir. Bu kitabeden hareketle yapının, geçmişte bu vadiye yerleşmiş bulunan Ermenilerce inşa edilmiş olabileceğini ileri sürmek mümkün olduğu gibi, yapının son derece düzgün kesme taş işçilikli mimarisi, özellikle de büyük boyutlu pencerelerin büyük blok taşlarla çerçevesi ve ampir üslupta alınlıklara sahip formu, XIX. yüzyıl sonlarında Kars ve Ardahan'da inşa edilmiş Rus yapısı sivil mimarlık örneklerini aklı

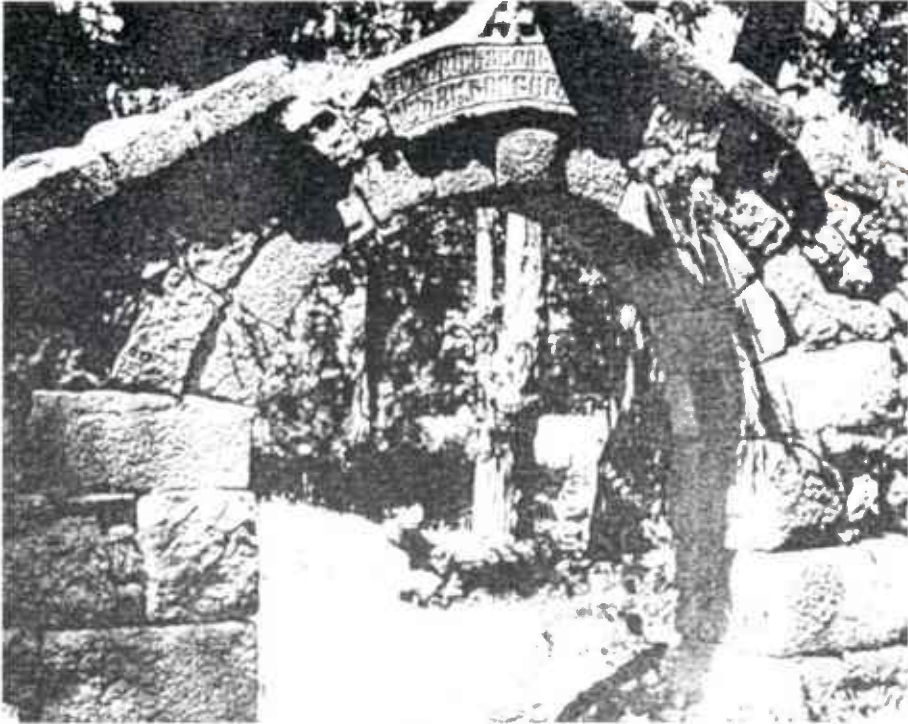
²⁸ B.BAUMGARTNER-ZWETTL, Mittelalterliche Baudenkmaler im Tal des Çoruh Bei İspir, Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik (JÖB), XL(40), 1990. 375-377'de mezarlık girişinde kapı lentosu biçimindeki kitabenin, "günahkarların bağışlanması" dileklerini içeren Ermenice bir kitabe olduğu bir resimle de desteklenerek ifade edilmektedir. Aynı eserde Hodiçor Vadisi Ortaçağlardan XX.yüzyılın başlarına kadar Ermeni halkının göç ettiği yer olarak gösterilmektedir. Yazar, bu vadideki birçok kilise, mezarlık ve sonradan ahşap ilaveler yapılmış çok katlı taş evlerin Ermeniler'e ait olduğunu belirtmektedir. Sırakonaklar Köyü'ndeki kilisenin Yeniçağ Ermenileri'ne ait olduğunu dile getiren yazar, söz konusu kilisenin 19. yüzyıldan 20.yüzyıla geçişte Ruslar tarafından yenilendiğini de ifade etmektedir.

Çizim 8 : Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise-Camii Vaziyet Planı (Çizen : Kukaracı-Aktemur)

Resim 28 : Sırakonaklar (Hodiçor) Kilisesi Yakınında Yer Alan Ermeni Mezarlığı Girişinde Ermenice Kitabe

Resim 29 : Sırakonaklar (Hodiçor) Kilisesi Yakınında Yer Alan Ermeni Mezarlığı Girişinde Kitabenin Alınlıktan Düşmeden Önceki Hali (B.Baumgartner-Zwettl'den)

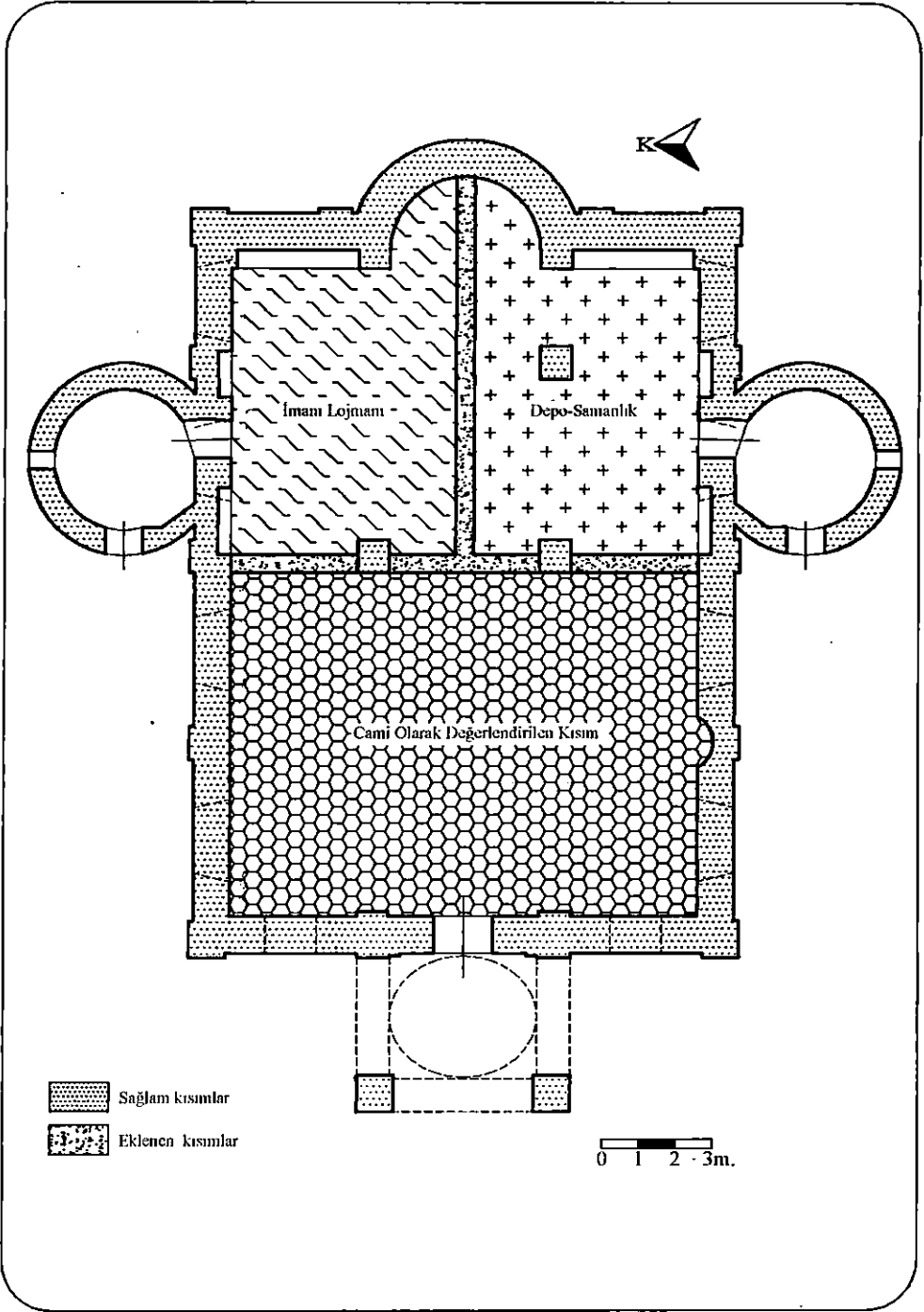
getirdiği için²⁹, yapının XIX. Yüzyıl sonlarında inşa edilmiş veya onarılmış olduğu da akla gelebilecek başka bir ihtimaldir³⁰.

Yapının camiye çevrilmesiyle asli planı bozulmuştur. Ancak apsis yönündeki duvar payesi kalıntıları, iç mekânın üç nefli olarak düzenlendiği kanaatini vermektedir (Çizim:9-10). Batıda yer alan giriş bölümü, ikisi bağımsız, ikisi duvara bağımlı ayakların taşıdığı, yuvarlak dört kemer üzerine oturan oval bir kubbeyle örtülüdür. Girişten sonra 1964 onarımıyla ahşap çatılı cami haline getirilen iç mekana girilir. Buradan yapının orijinal planını tespit etmek mümkün değildir. Yapının doğusundaki içten ve dıştan yarım yuvarlak planlı apsisin yarısından itibaren batıya doğru bir duvar çekilerek bu kısım da imam lojmanı haline getirilmiştir. Doğu ve batıda yer alan yuvarlak planlı bölümlerin, boyut ve apside uzaklık bakımından pastaphorion hücresi olamayacakları, ancak kilisenin özel mahiyette tali girişleri(?) olabilecekleri düşünülebilir. Dışarıdan birer bağımsız girişleri olduğu gibi, içerisi ile de bağlantıları bulunan bu bölümler, apside uzaklıklarıyla dikkat çekmektedir. Buradaki amaç, dışa taşkın giriş bölümü ve apsisin dışa taşıntısıyla denge sağlayarak, dört kollu bir haç formu oluşturmak olmalıdır. Söz konusu tali girişlerin örtülerinin kubbe olduğu ve birer mazgal pencere ile aydınlatıldıkları anlaşılmaktadır. Bu pencerelerden sağdakinin yonca yaprağı biçiminde olduğu anlaşılmaktadır. Dışa taşkın yuvarlak planlı apsisin üst kısmında ise yuvarlak planlı bir mazgal pencere bulunmaktadır. İçeriden kilise duvarlarının üst kısımlarındaki konsol izleri, orijinal üst örtünün beşik tonoz olduğunu göstermektedir (Resim:30).

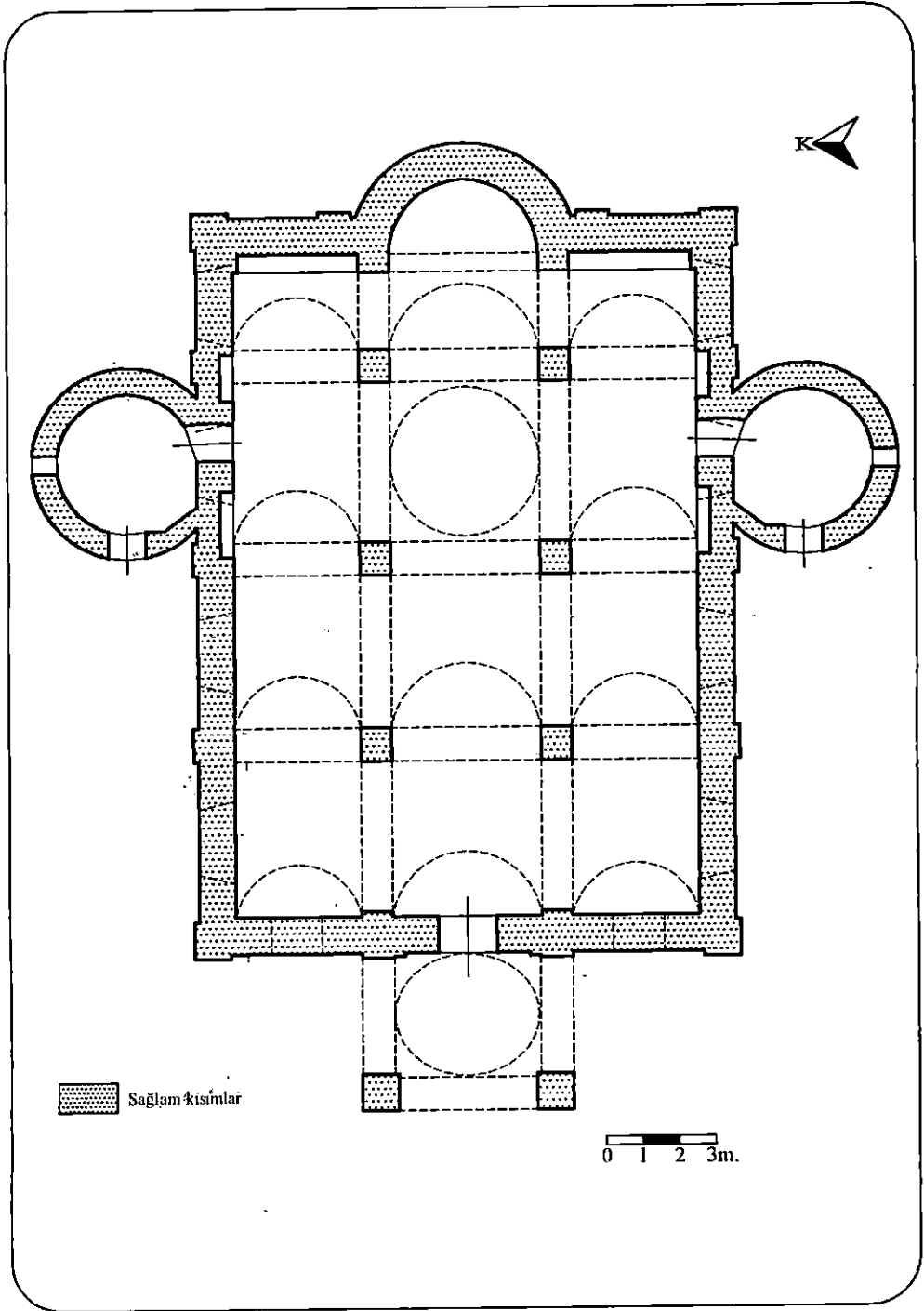
Yapı, cephelerde yer alan yuvarlak kemerlerin birbirine bağladığı duvar payeleri ve yuvarlak kemerli büyük boyutlu pencerelerle hareketli bir görünüm sergilemektedir. Yuvarlak kemerlerin kesişim noktalarında düzgün kesme taşlardan yapılmış birer haç motifine yer verilmiştir (Resim:31). Kalan izler, apsisin sağ ve sol üst köşesinde taştan, kalın silmelerle oluşturulan birer haç motifinin işlendiğini göstermektedir.

29 Kars, Ardahan ve çevrelerinde inşa edilmiş sivil mimarlık örnekleri hakkında bilgi edinmek için bkz. H.GÜNDOĞDU-VD., **Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar**, Erzurum, 1999, s.40-56.; H.GÜNDOĞDU, **Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan**, Ankara 2000, s. 222-243.

30 Kilisenin Kars, Ardahan ve Sarıkamış'taki 19.yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarına ait Rus yapısı sivil mimarlık örnekleri ile üslup benzerliğinden hareketle, 19.yüzyıl sonlarında inşa edilmiş ya da daha eski tarihli bir Hıristiyan yapısının temelleri üzerine bu tarihlerde yeniden bina edilmiş olabileceği noktasındaki görüşümüzü, B.BAUMGARTNER-ZWETTL, *Mittelalterliche Baudenkmäler im Tal des Çoruh Bei İspir*, *Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik (JÖB)*, XL(40), 1990, 376'daki şu ifadeler de bir ölçüde destekler niteliktedir: "Vadide ırmağın sağ kıyısında oldukça büyük, Yeniçağ Ermenileri'ne ait , yüksek holü, batıda geniş giriş kapısı olan, bugün cami olarak kullanılan kilise va. İç cephesinde oldukça kaba, taştan yapılmış büyük bir haç var. Vadi halkının da söylediği gibi herhalde bu kilise 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçişte Ruslar'ın etrafı işgaliyle yapılmıştır. Doğusunda yükselen yuvarlak apsis düzgün ince taşlardan yapılmıştı, ancak eski bir kilisenin kalıntılarını da gösteriyor olabilir."

Çizim 9 : Sirakonaklar (Hodiçor) Kilise-Camii Plan Rölövesi
(Çizen : Kukaracı-Aktemur)

Çizim 10 : Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise-Camii Planı Restitüsyon Denemesi
(Çizen : Kukaracı-Aktemur)

Resim 30 : Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii'nde Örtüyü Taşıyan Konsol İzleri

Resim 31 : Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii Yan Cephelerde Haç Motifleri

Giriş bölümü ile yapı kütesinin birleştiği noktalarda, aynı zamanda yuvarlak kemerlerin üzengi taşı başlangıcındaki küreler üzerinde kabartma olarak işlenmiş el motiflerine yer verilmiştir (Resim:32-33). Kilisede, 1.80 x 3.30 m. boyutlarındaki yuvarlak kemerli pencerelerin büyüklüğü dikkat çekicidir. Sonradan imam lojmanı haline getirilen konutun girişi de bu pencerelerden biriyle sağlanmıştır. Pencereler, boyutlarının büyüklüğü ve çerçeve formları ile Kars- Ardahan'daki XIX. yüzyıl konutlarını akla getirmektedir³¹. Ana girişten geçtikten sonra sağda ve solda taştan birer kandillik bulunmaktadır.

Kilise son derece düzgün, mermere yakın gri bir taşla inşa edilmiştir

Resim 32 : Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii
Girişin Solunda Yer Alan El Motifi

³¹ H.GÜNDOĞDU-VD., **Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar**, Erzurum 1999, s.40-56.; H. GÜNDOĞDU, **Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan**, Ankara 2000, s.222-243.

Resim 33 : Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii
Girişin Sağında Yer Alan El Motifi

3- İspir Kalesindeki Kilise:

İspir Kalesi'nde yer alan, Komnenoslar döneminde ve 1223-1225 yılları arasında yaptırılmış olabileceği ileri sürülen bu kilisenin³² (Resim:34,Çizim:11), bugün batıda yer alan narteksine ait duvarlarının bir bölümü ve doğudaki üçlü apsis duvarları kısmen ayakta. Diğer kısımlar temel seviyesindedir.

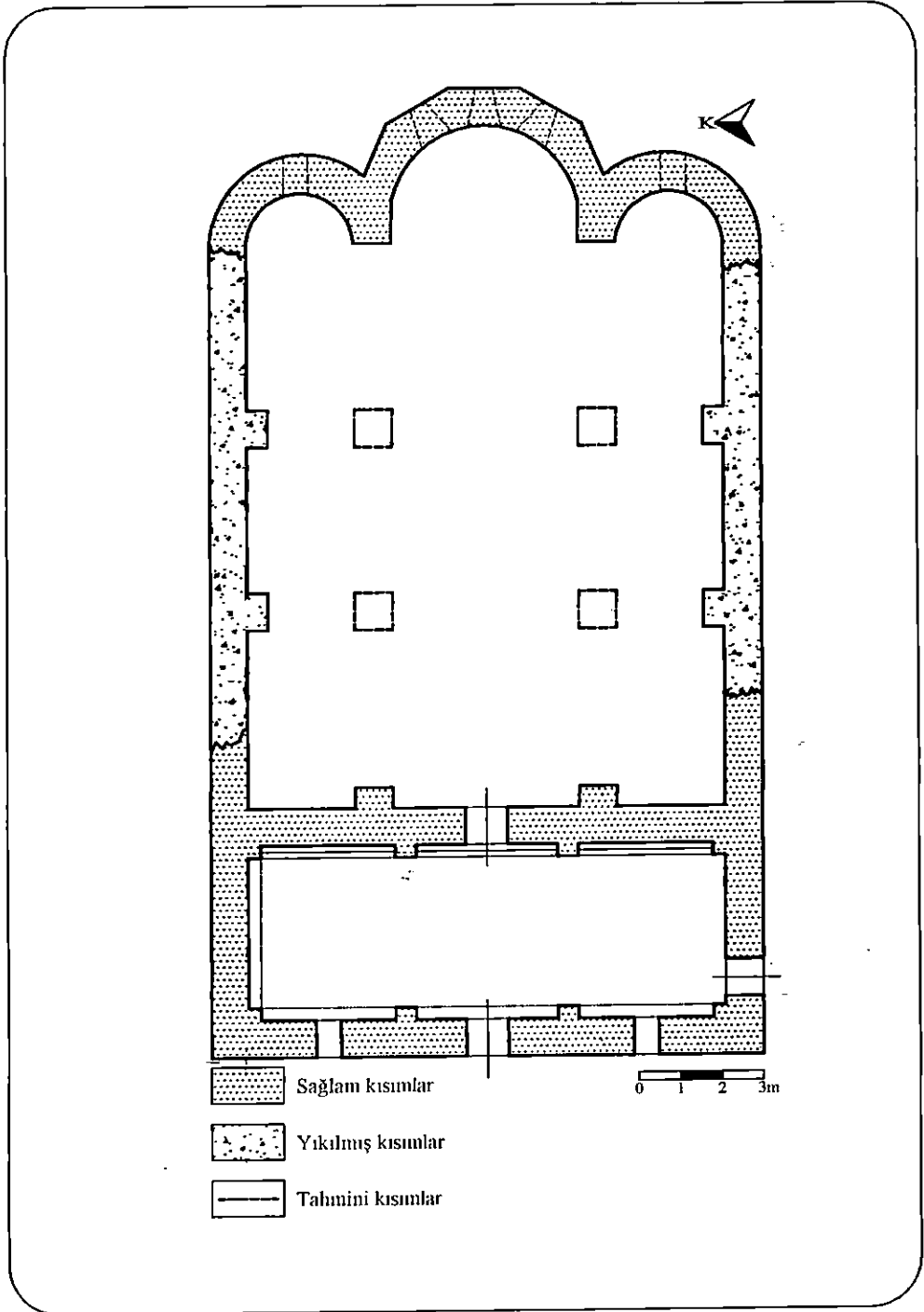
32

A. BRYER- D. WINFIELD. The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos. Washington 1985, s. 353.; H. ÖZKAN. **Erzurum ve İlçelerindeki Hıristiyan Mimarisi**. (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1994, s.14. B.BAUMGARTNER-ZWETTL, Mittelalterliche Baudenkmäler im Tal des Çoruh Bei İspir. Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik (JÖB), XL(40), 1990, 375.

Mevcut izlerden doğu- batı istikametinde üç nefli bazilikal planda düzenlenmiş olduğu anlaşılan yapının batısında, girişin de yer aldığı enine dikdörtgen planlı bir narteks bulunmaktadır. Narteks'ten sonra sekizi duvara bağımlı, dördü bağımsız ayakların ve bunların üzerine oturan yuvarlak kemerlerin taşıdığı, beşik tonoz örtülü naos bölümüne ulaşılır. Apsise dik ve ortası yanlardakinin yaklaşık iki katı genişliğinde, üç nefli naos bölümünün planı, temel seviyesindeki kalıntılar sayesinde anlaşılabilir. Naosun kuzey ve güney duvarları, bugün tamamen yıkıktır. 90 cm. kalınlığındaki duvarlar, kesme taş ve moloz taş karışımı bir duvar örgüsüne sahiptir.

Resim 34 : Ispir Kalesi'nde Kilise Kalıntısı

Çizim 11 : İspir Kalesi'nde Kilise Kalıntısı Planı
(Çizen : Kukuracı-Aktemur)

b-Tek Nefli Şapeller

1- Yedigöze (Kerap) Şapeli:

İspir ilçe merkezinin yaklaşık 15 km. kuzeydoğusundaki Yedigöze (Kerap) Köyünde bulunmaktadır (Resim:35,Çizim:12).

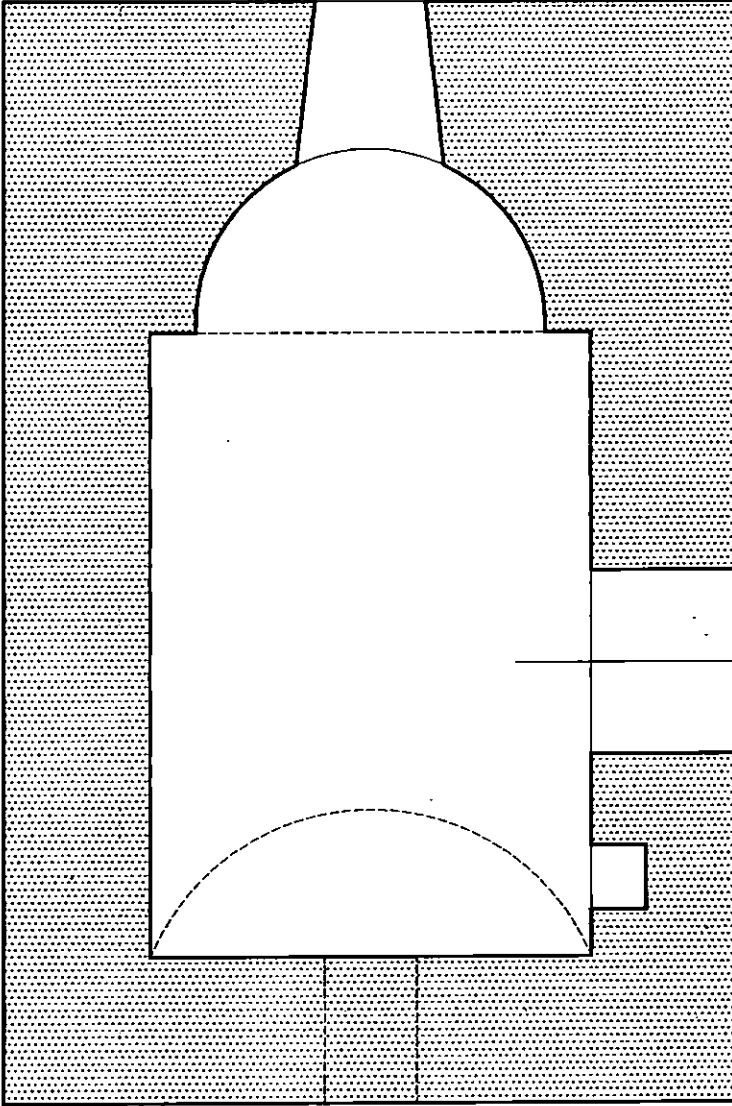
Kesin inşa tarihi bilinmeyen, ancak yöredeki kilise inşa faaliyetinin yoğunlaştığı X. yüzyıldan kaldığını tahmin ettiğimiz yapı, tek nefli şapel tarzında inşa edilmiştir. Girişi, güneybatı köşede olup 1 m. genişliğindedir. 80 cm. kalınlığındaki duvarlar, kareye yakın dikdörtgen bir plan oluşturmakta, dikdörtgen alt yapının üzerini ise beşik tonoz örtü kapatmaktadır. Doğuda yer alan apsis; 180 x 100 cm. ölçülerinde, içten yarım yuvarlak, dışa düz duvar biçiminde yansıyan bir mimari düzenleme sergilemektedir. Doğu ve batı duvarlardan açılmış iki mazgal pencere, yapıyı aydınlatmaktadır.

Düzgün kesme taş ve çakıllı kireç harcı kullanılarak inşa edilen yapı, Ardahan ve çevresindeki girişi güneybatı köşede yer alan tek nefli, beşik tonoz örtülü, içten yarım yuvarlak dışa düz duvar olarak yansıyan apsisle sahip şapelleri aklı getirmektedir³³.

Resim 35 : Yedigöze (Kerap) Şapeli

33 H.GÜNDOĞDU-VD., **Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan**, Ankara 2000, s. 125-184.; H.GÜNDOĞDU-VD., **Tarihi Kalıntıları İle Çıldır**, Ankara 2001, s. 77-134.; O.AYTEKİN, **Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler**, Ankara 1999, s. 30 (Pirnalı Şapeli Planı).

 Sağlam kısımlar

0 1 2 3m.

Çizim 12 : Yedigöze (Kerap) Şapeli Planı
(Çizen : Kukaracı-Aktemur)

2- Cankurtaran (Kayser) Köyü Doğusunda Kilise Kalıntısı:

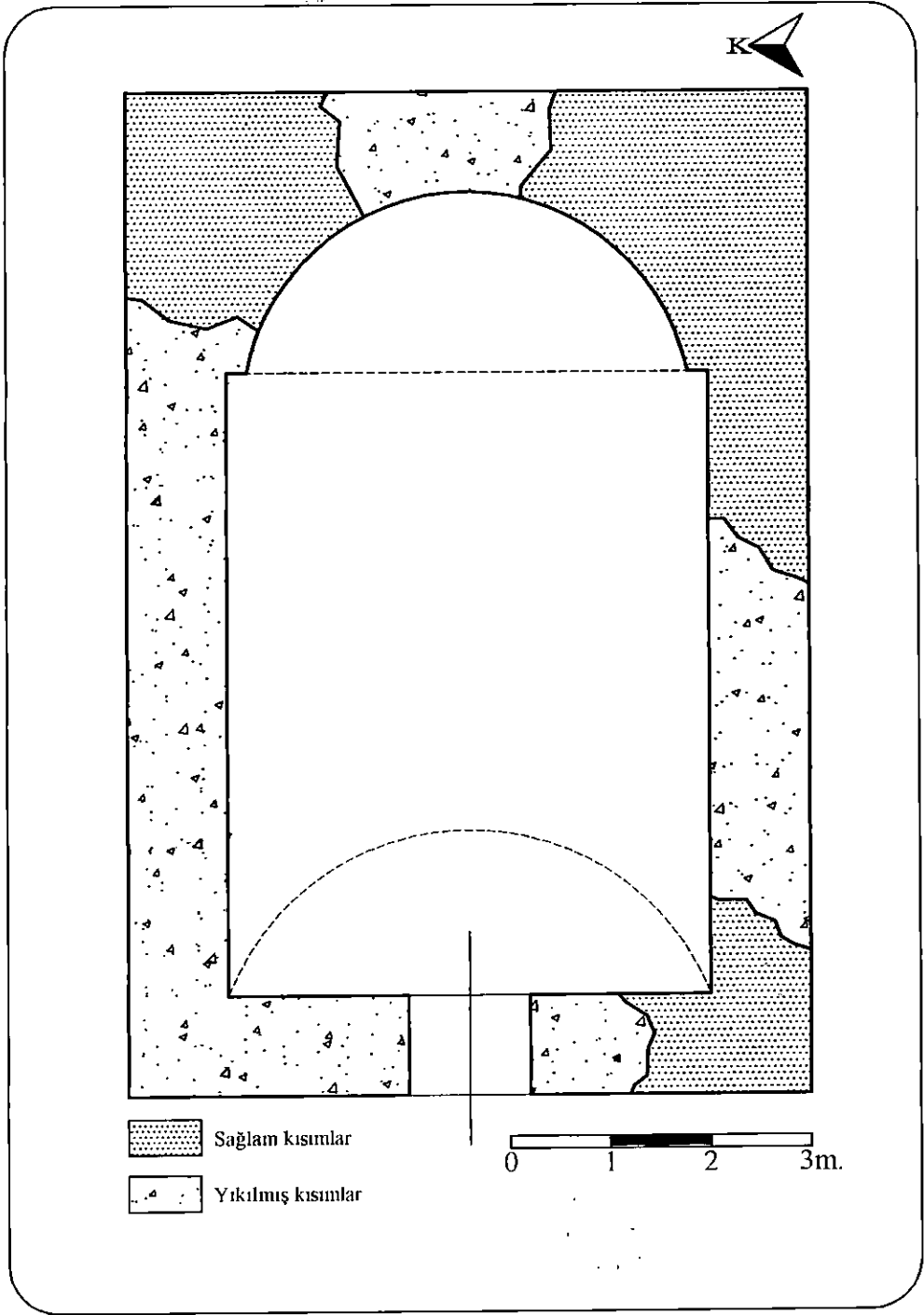
İspir'in 25 km. güneyinde yer alan Cankurtaran (Kayser) Köyü'nün 3 km. kuzeydoğusunda, köy yolunun 25-30 m. güneyinde eski bir yerleşim alanı olan tepenin üzerindeki düzlüğün ortasında yer alır (Resim:36,Çizim:13)

Yöre kiliseleriyle hemen hemen aynı tarihlerden olduğunu sandığımız yapı, bugün harap durumdadır. Mevcut izler, bunun; doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş, içten yarım yuvarlak, dışa düz duvar biçiminde yansıyan apsise sahip, tek nefli küçük bir şapel olduğuna işaret etmektedir. 10.00 x 6.80 m. boyutlarındaki yapı, 1 m.lik duvar kalınlığına sahiptir. Düzensiz yonu taşı ve kireç harcı kullanılarak inşa edilen yapının, orijinalde beşik tonoz örtüye sahip olduğunu tahmin etmekteyiz.

Resim 36 : Cankurtaran (Kayser) Köyü Doğusunda Kilise Kalıntısı

İspir çevresinde bugün tamamen yıkılmış olan ve plan ve mimari açıdan yeterli fikir vermeyen kilise kalıntıları da bulunmaktadır. **Kırk Nahiyesi**'ne bağlı **Yağlı Köyü**'nün yaklaşık 6 km. güneydoğusundaki **Viranşehir Harabeleri**'nde, böyle bir kilisede, sadece haç motifinin yer aldığı bir taş günümüze gelebilmiştir (Resim:37). Kırk Nahiyesi'nin 10 km. kuzeybatısındaki **Alcabük (Hoşmuşat) Köyü**'nde kilise ve maşatlığa ait çevreye saçılmış duvar parçaları, İspir ilçe merkezinin yaklaşık 13 km. güneybatısındaki **Petekli (Karsor) Köyü** güneydoğusunda bulunan eski bir yerleşim yerinin ortasında harap durumdaki kiliseye ait duvar parçaları, yöredeki Hristiyan mimarisine ait veriler olarak dikkati çekmektedir.

Çizim 13 : Cankurtaran (Kayser) Köyü Doğusunda Kilise Kalıntısı Planı
(Çizen : Kukaracı-Aktemur)

Resim 37 : Viranşehir Harabeleri'nden Haç Motifli Taş

Değerlendirme

İspir ve çevresinde yer alan kilise ve şapellerin büyük bir kısmı Tao Bölgesi olarak adlandırılan, Erzurum, Artvin ve çevresi kiliseleri ile aynı dönemlere aittirler³⁴. Yöredeki ilk dini yapılaşmanın, Ortaçağlarda VIII. ile XI. yüzyıllar arasında Bagrathı- Gürcü Krallığı'nca gerçekleştirildiği kaydedilmektedir³⁵. Yine bu tarihlerde bölgede Gürcü ve Ermeniler'in de dini ve kültürel faaliyetlerinin olduğu, kiliseler inşa ettikleri ortaya çıkmaktadır³⁶.

34 O.AYTEKİN, "Artvin-Hamamlı (Dolishana) Kilise-Camii ve Güneş Saati", **Sanat Tarihi Dergisi**, X, İzmir 2000, s.1-9.; O.AYTEKİN, **Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler**, Ankara 1999, s.27,301-312.; D.M.LANG, **The Georgians**, London 1966, s.18-112; M.F. BROSET, *Histoire de la Georgie*, II, Petersbourg, 1849, s.216-273; E. HONIGMANN, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (Çev. F.ŞİLTAN), İstanbul 1970, s.50-52.; G.OSTROGORSKY, **Bizans Devleti Tarihi**, Ankara 1966, s.46; O.TURAN, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1980, s.20-21; E.TAKASHVILI, 1917 **Glis Crkgologisri Eksaedihic Scbrzet Sckrtveloni** (1917 Yılında Gürcistan'ın Güneyinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar), Tiflis 1960, s.1 vd; M.KADİROĞLU, **Oltu-Tao Bölgesinde IX-XI. Yüzyıl Kiliseleri**, (Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Y. Lisans Tezi), Ankara 1984; M. KADİROĞLU, **Doğu Anadolu'da IX.-XI. Yüzyıl Manastır Toplulukları İşhan Manastırı**, (Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989; O. AYTEKİN, **Artvin'deki Ortaçağ Dönemi Kiliseleri**, (Yüzüncü Yıl Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Y. Lisans Tezi), Van 1993; V. BERIDZE, **Monuments de Tao-Klardjethie Dans L'histoire de L'architecture Georgienne**, Tiflis 1981, s. 146-285; N.M. THIERRY, "Notes D'une Nouveau Voyage en Georgie Turquie", **Bedikartlisa**, S.25, Fransa 1968, s.54-59; W. DJANBADZE, "The Gerorgian Churches of Tao-Klardjet'i Construction Methods and Materials", **Orientalis Christianus**, S.62, 1978, s.114-134.

35 Bkz. Dipnot 34' deki eserler.

36 Bkz. B. BAUMGARTNER-ZWETTL, *Mittelalterliche Baudenkmaler im Tal des Çoruh Bei İspir*, *Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik (JÖB)*,XL (40), 1990, 364-381. Yazar makalesinde, İspir'in doğusundaki geniş Çoruh bölgesinin VI. ve X. Yüzyıllarda sadece Bizans İmparatorluğu sınırlarında bulunduğunu, burada Gürcü ve Ermeni politik ve kültürel etkilerinin dolaylı olarak ifade etmektedir.

Bölgeye M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren gelerek yerleşen ve çeşitli inançlar çerçevesinde faaliyet gösteren Hıristiyan Kıpçak ve Arsalı Türkleri IX-X. yüzyıldaki Bizans hakimiyeti sırasında Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Artvin, Oltu, Tortum, İspir, Ardahan gibi Kuzeydoğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde manastır ve kiliseler inşa etmişlerdir³⁷. Özellikle Kıpçak Türkleri, Selçuklu akınlarına karşı güçlerini artırmak isteyen Gürcüler ile siyasi işbirliğine girince³⁸, Hıristiyan Kıpçak- Gürcü işbirliği ile bölgede çok sayıda kilise ve şapel tarzında Hıristiyan mimari örneği inşa edilmiştir³⁹.

Yöredeki Hıristiyan mimarisinin bir bölümünün de Osmanlı döneminde, onların adalet ve hoşgörüye dayalı yönetim sistemi içerisinde din ve vicdan hürriyetiyle yaşayan gayri müslim tebaa (Ermeniler, Gürcüler) tarafından inşa edildiği bilinmektedir.

Bölge kiliselerinin az bir kısmını da, 1877-1878 Osmanlı- Rus savaşları sırasında, Rusların işgal ettikleri yerlerde yaptıkları kiliseler oluşturur.

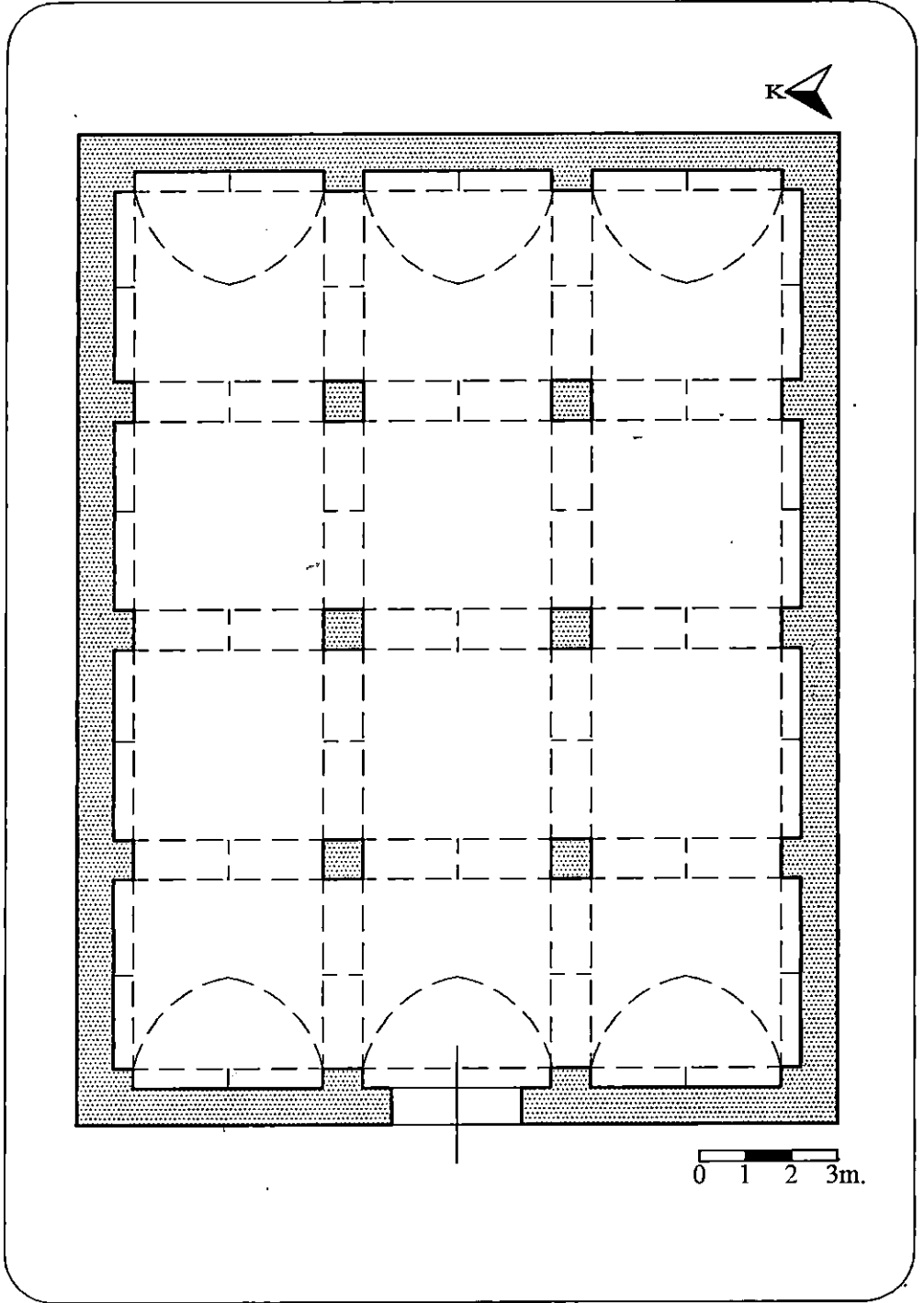
İspir'deki tek nefli şapel tarzında inşa edilmiş yapılar, örtü sistemi, apsis formu, malzeme ve duvar tekniği gibi özellikler bakımından Ardahan, Oltu ve Artvin'deki tek nefli şapellerle paralellik gösterirler⁴⁰.

37 O.TURAN, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993, s.163-165; O TURAN, **Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti**, İstanbul 1993, s.61 vd.; M.B. AŞAN, **Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri**, Ankara 1992, s.24-33.

38 Gürcü kralı David'in XI. Yüzyılda Selçuklulara karşı güçlenmek için, Kıpçak prensesi ile evlenmesi, Kıpçaklardan 40.000 kişilik bir ordu kurması ve 5000 Kıpçak gencini Hıristiyan olarak yetiştirmesi ile Gürcü- Kıpçak dostluğu başlamış ve daha önceki yerleşmiş Kıpçak Oğuzlara ilaveten 1124 yılında Çoruh boylarına yerleşen Kıpçaklar, Gürcüler ile işbirliği içerisinde kilise inşa faaliyeti ve bölgeyi Hıristiyanlaştırma çabası içine girmişlerdir. Bu konuda Bkz. O. TURAN, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993, s.164; F. KIRZIOĞLU, "Türkçe Bir Sovyet Propaganda Yayınının İç Yüzü: Gürcistan Yazan ve Milli Gerçekler", **Milli Işık Dergisi**, S.IV, Eylül 1970, s.21.

39 AŞAN, A.g.m. s.33 vd.; O.TURAN, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1993, s.17-29; H.GÜNDOĞDU-VD., **Sarkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar**, Erzurum 1999, s.57-71; H.GÜNDOĞDU, **Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan**, Ankara 2000, s.125-184; H.GÜNDOĞDU-VD, **Tarihi Kalıntıları İle Çıldır**, Ankara 2001, s.77-133; H. GÜNDOĞDU, "Tercan ve çevresindeki Tarihi Kalıntılar", **Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan**, Ankara, 1998, s. 252-263.; H. ÖZKAN, **Erzurum ve İlçelerindeki Hıristiyan Mimarisi**, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1994; M.KADİROĞLU, **Oltu-Tao Bölgesinde IX-XI. Yüzyıl Kiliseleri**, (Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Y. Lisans Tezi), Ankara 1984; O. AYTEKİN, **Artvin'deki Ortaçağ Dönemi Kiliseleri**, (Yüzüncü Yıl Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Y. Lisans Tezi), Van 1993; E.D.ROSS- E. POWER, **Clavijo Embassy to Tamerlane, 1403-1406**, London 1928, s. 334-335; R.MEPISASHVILI- D. TUMANISHVILI, **The Church of Bana: Problems of Research and Reconstruction**, Tbilisi, 1989, s.129-186; F. CUMONT- E. CUMONT, **[Voyage] D' Exploration Archeologique [Dans le Pont] et La Petite Armenie**, Paris 1984, s.221-289; Le Cte De CHOLET, **Voyage en Turquie D'Asie Armenie Kurdistan et Mesopotamie**, Paris 1982, s.147; R. CURZON, **Armenia**, London 1854, p.40; H.F.B. LYNCH, **Armenia, Travels and Studies**, Vol I, New York 1901, P.125-395., Vol II, p. 106-206; A. BRYER- D. WINFIELD, **The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos**, Washington 1985, p.17, 354-355, Plan:121.

40 İspir ve Çevresindeki tek nefli şapeller de tıpkı Ardahan, Oltu, Artvin ve çevrelerindeki tek nefli şapeller gibi doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş, beşik tonoz örtülü yapılardır. Aynı benzerlik, içten yarım yuvarlak olan dışa ise düz duvar biçiminde yansıyan apsis formunda da kendini gösterir. İçten kum, çakıllı kireç harcı ve moloz dolgu dıştan ise kesme taş kaplama duvar tekniğinin kullanılmış olması bakımından da İspir çevresi kiliseleri ile Ardahan Oltu Artvin ve çevreleri kiliseleri arasında büyük bir paralellik vardır. Bkz. H.GÜNDOĞDU, **Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan**, Ankara 2000, s. 133-155.; H. GÜNDOĞDU-VD., **Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Oltu**, Ankara 2002, s. 37-43.; O. AYTEKİN, **Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler**, Ankara 1999, s.30.

Çizim 14 : *Karahan Restitüsyon Planı Denemesi*
(Çizen : Kukuracı-Aktemur)

Resim 39 : Karahan'dan Kemer Kalıntısı

2- Alacabük (Hoşmuşat) Köyü'nde Han Kalıntısı

Alacabük (Hoşmuşat) Köyü'nün Kazancık (Çipot) Mahallesi'nin kuzeydoğusundaki düzlükte, tamamen yıkıldığı için plan ve mimarisi anlaşılamayan bir han kalıntısı bulunmaktadır (Resim:40). Karahan'dan sonra gelen bu han, Çoruh Vadisi'nden batıya, Bayburt ve Erzincan'a ulaşan tarihi ticaret yolu güzergahında bulunmaktadır.

Resim 40 : Alacabük (Hoşmuşat) Köyü Kuzeyinde Han Kalıntısı

E- CAMİLER VE MESCİTLER

1- İspir Kale Mescidi

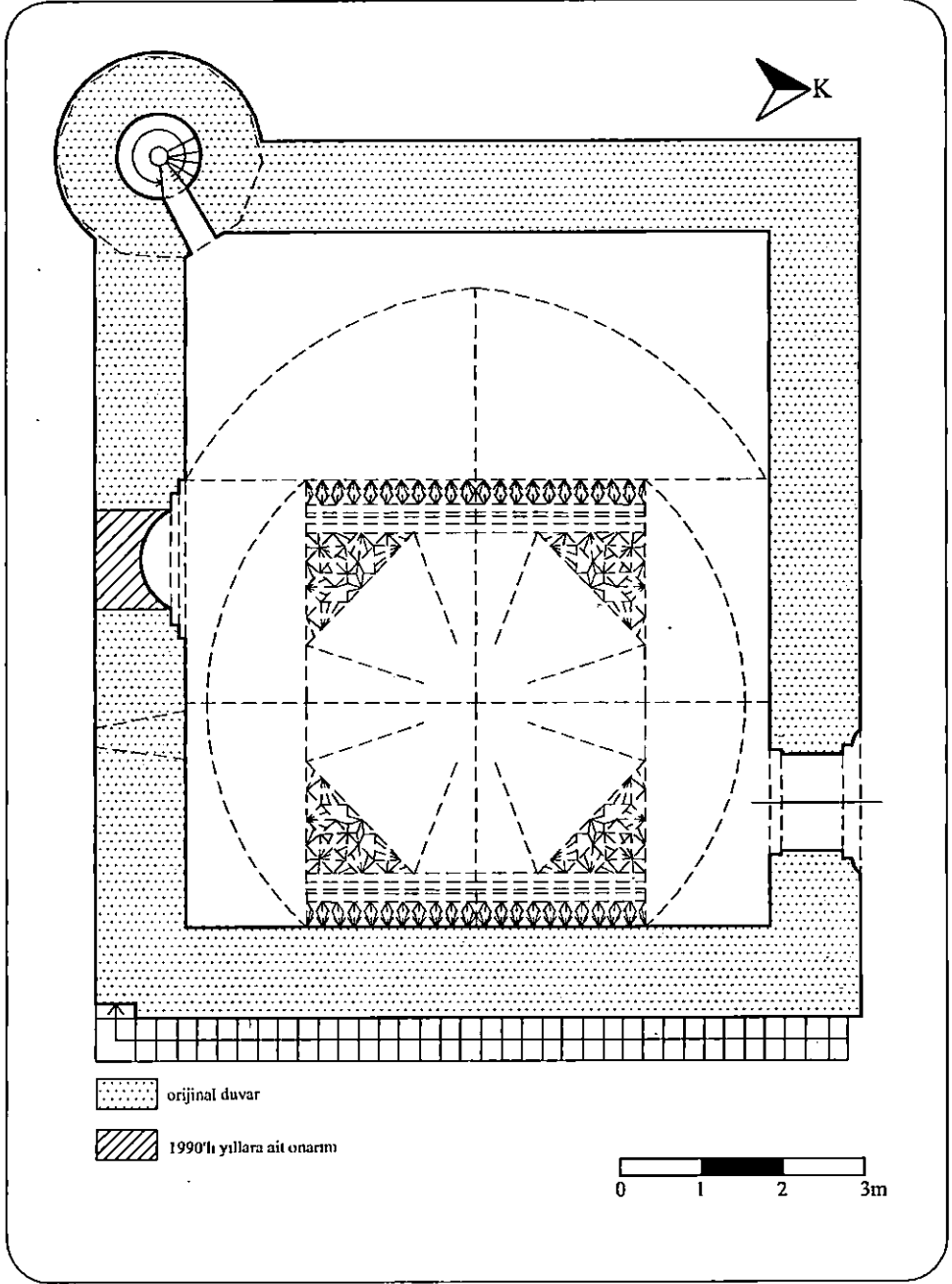
İlçe merkezinin kuzeybatısında ve Çoruh Nehri'nin akış yönüne göre sağında yer alan İspir Kalesi'nin, iç kale kısmında bulunan mescit, kalenin güney sur duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir (Resim:41,Çizim:15).

Resim 41 : İspir Kale Mescidi

İlk inşa evresi Urartular'a kadar uzanabilen, Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde önemli şekilde tamir edilen kalenin⁵¹ güney sur duvarından faydalanılarak yapılmış olan mescidin kesin inşa tarihi belli değildir. Ancak Erzurum Kale Mescidi ile olan benzerliklerinden yola çıkılarak, XII.

51 H.KARPUZ, "Erzurum ve Çevresindeki Bazı Selçuklu Kaleleri", I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1993, s.161.; İ.H.KONYALI, Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi, İstanbul 1960, s.501-502.; M.Y.ÇAĞLAYAN, Şu Bizim İspir, Erzurum 1981, s.54-56.

Çizim 15 : İspir Kale Mescidi Planı
(S. Sezik'ten İşlenerek)

yüzyılda **Saltuklular** zamanında inşa edilmiş olabileceği noktasında fikir birliğine varılmıştır⁵². Hiç bir yerinde yapıyı, yaptıranı ve yapıldığı tarihi gösteren bir kitabe olmamasına rağmen İ. H. Konyalı, Erzurum İç Kalesi'ndeki kale-mescit-minare kompleksi ile olan yakın benzerliği nedeniyle bunun bir Saltuklu eseri olduğunu, hatta Erzurum İç Kalesi'ni Mescidi'ni ve Kulesi'ni yaptıran **İnanç Beygu**'nun bunu da yaptırmış olabileceğini ifade etmektedir.

Resim 42 : İspir Kale Mescidi Girişi

52 R.H.ÜNAL, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme". **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, S. VI., Erzurum 1974, s.80-82.; İ.H.KONYALI, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s.502.; M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, Erzurum 1981, s.55.; F.SÜMER, "Saltuklular", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S. III, Ankara 1971, s. 401-403. O. TURAN, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1973, s. 8-9.; A.M.AKTEMUR, "İspir'de İki Selçuklu Eseri: Kale Mescidi ve Çarşı Camii", **Ortaçağ'da Anadolu**, Hacettepe Üniv. Ankara 2002, s.39-52.; T.A.SINCLAIR, **Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey**, Vol.II., London 1989,264.

Mescit, dıştan 9.50x 10.80 m., içten 7.20x 8.50 m. boyutlarında, 1.15 m. duvar kalınlığına sahip, dikdörtgen planlı bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapıya, kuzey cephenin doğu köşesine kaydırılmış, basit dikdörtgen çerçeveli bir kapı ile girilir (Resim:42). Mescidin örtü yönünden dört bölüme ayrıldığı görülmektedir. Batıdaki 3.00x 7.20 m.'lik alan, doğu-batı yönünde uzanan sivri kemerli bir tonozla örtülüdür. Kuzey ve güney yönlerde de yaklaşık 1.50x 5.50 m.'lik alanların yine sivri beşik tonoz örtüye sahip olduğu görülmektedir. Ortada kalan 4.20x 5.50 m.'lik alan ise, kubbeyi andıran sekizgen bir örtüye sahiptir. Kubbeysi örtüye geçiş, mukarnaslı tromplarla sağlanmıştır (Resim:43). Güneyde bugün hiç bir özelliği olmayan basit mihrap nişi (Resim:44), onun solunda

Resim 43 : İspir Kale Mescidi İçeriden

Erzurum yapılarının da genel özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkan mazgal pencere yer almaktadır. Güneybatı köşede yer alan silindirik gövdeli minareye giriş, mescidin doğu duvarındaki merdiven basamaklarıyla ulaşılan çatıdan sağlanmaktadır (Resim:45). Damın güney duvarına yakın bir yerinden 12 basamaklı bir merdivenle (Resim:46), yapının batı yönüne denk gelen yerde bulunan, yaklaşık 2.30x 9.00m. boyutlarındaki, sivri beşik tonoz örtülü bir bölüme ulaşılmaktadır (Resim:47).

Bugün 1990'lı yıllardaki onarım nedeni ile orijinal dış görünümünü yitirmiş olan mescidin, kalan izlerden yöreye özgü sarımtırak renkte yumuşak bir taşla inşa edildiği anlaşılmaktadır.

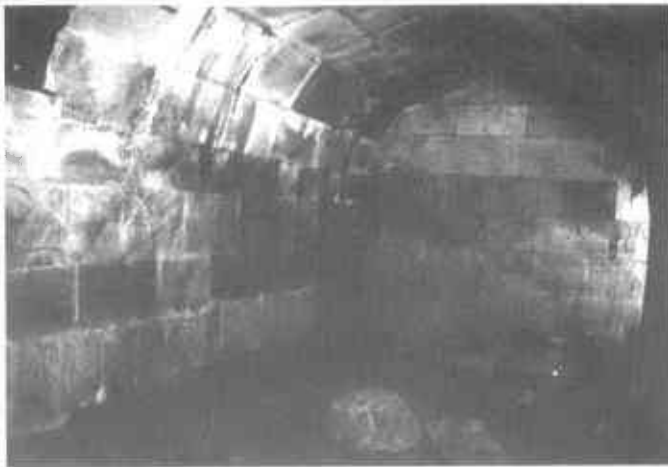
Resim 44 : İspir Kale Mescidi İçeriden

Resim 45 : İspir Kale Mescidi Doğusunda
Yer Alan ve Çatıya Ulaştıran Merdiven

Resim 46 : İspir Kale Mescidi'nde Çatıdan Çilehaneye İniş Sağlayan Merdiven

Resim 47 : İspir Kale Mescidi Üst Katında Çilehane

Klasik Selçuklu taçkapılarından farklı olarak, cephenin tam ortasında yer almayıp da köşeye kaydırılmış olan kapı, mukarnas kavsaralıdır. Yüzeysel oyuk silmelerin sınırladığı bordürler, dıştan içe doğru hafif meyilli olarak düzenlenmiştir. Selçuklu mimarisinde klasik bir özellik olan dışa taşkın taçkapı formunun aksine, özellikle kümbet kapılarında karşımıza çıkan, yapı cephesi ile aynı hizada olan, sadece düz silmelerle belirtilmiş çerçeveden ibaret bir kapı özelliği gösterir. Bu durumuyla, yani dışa taşıntı yapmayan kapı formu ile Konya Hacı Ferruh ve Başarabey Mescitleri'ni akla getirir⁵³. Girişin sağ üst köşesinde, küçük mazgal pencerenin dikdörtgen çerçevesi görülmektedir.

Güney cephe, kale duvarlarıyla aynı hizadadır (Resim:48). Diğer cephelere göre daha az değişiklik geçirdiği, orijinal sarımtırak renkli düzgün kesme taşlardan anlaşılmaktadır. Duvar yüzeyinin ortasına yakın bir yerde, mazgal pencerenin dikdörtgen açıklığı görülmektedir. İçerideki mihrap nişine denk gelen bölümün de, 1990'lı yıllardaki beyaz taş kaplamadan nasibini aldığı anlaşılmaktadır.

53 R. H. ÜNAL, *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taç Kapılar*, İzmir 1982, s. 30-32

Mescidin güneybatı köşesinde, kalenin yarım daire kesitli burçlarından biri üzerinde yükselen taş gövdeli minare, dört katlı bir kuruluş gösterir (Resim:49). Minarenin mescidin yer seviyesinden itibaren yüksekliği, 18.00 m. 'dir. En altta temel görevi yapan moloz taşla örülmüş silindirik kale burcu, onun üzerinde cami ile birlikte inşa edilmiş ve kesme taştan örülmüş silindirik küp kısmı, onun üzerinde de kesme taş malzemeli ongen gövde yer alır. Ongen gövdenin üst

Resim 49 : İspir Kale Mescidi Güneybatı Köşesinde Minare Kaidesi

kısımında, tuğladan yapılmış iki sıra kirpi saçak kuşağı düz bir silme ile ayrılmıştır. En üst kattaki dar silindirik kısım, tuğladan örülmüştür. Bu kısmın da, yer yer dökülmüş olmakla birlikte kirpi saçaklı kuşakla sonlandığı anlaşılmaktadır (Resim:50). Üzerinde dört mazgal deliğinin bulunduğu ve minarenin petek kısmı olduğunu sandığımız dördüncü katta bulunması gereken şerefe korkulukları ve külah kısmı yıkılmıştır.

Resim 50 : İspir Kale Mescidi Minareden

Resim 51 : İspir Kale Mescidi Minare Girişi

Giriş mescidinin damına açılan minarenin (Resim:51), Erzurum Kale Mescidi'nde olduğu gibi, gözetleme kulesi ve minare olarak, iki işlevi bir arada yürütme maksadı ile yapıldığı kanısı yaygındır⁵⁴. Erzurum Kale Mescidi Minaresi'nin tuğla olması ve mescitten uzağa yapılmış olması gibi hususiyetleri hariç tutulursa, düşünce ve kuruluş olarak, İspir Kale Mescidi'nin de Erzurum Kale Mescidi'ndeki mescit-minare ilişkisini taşıdığı görülür.

Yapının hiç bir açıklığı olmayan batı cephesi, 1980'li yıllarda harap haldeyken, 1990'lı yıllardaki onarımla bugünkü halini almıştır.

İçerideki sekizgen kubbeyi, dışarıda yüksek sekizgen kasnak üzerine oturan, piramidal bir külah örtmektedir (Resim:52). Yapının bu kısmı da, 1990'lı yıllardaki onarımla yenilenmiştir. Sekizgen kasnağın ana eksenlere gelen dört yüzünde, içeriye ışık sağlayan küçük dikdörtgen menfezler açılmıştır.

Resim 52 : İspir Kale Mescidi Üst Örtüsü

54 İ.H.KONYALI, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s.502.; M.Y.ÇAĞLAYAN, **Su Bizim İspir**, İstanbul 1981 56.; O. ASLANAPA, **Türk Sanatı**, İstanbul 1989, s.109.; R.H.ÜNAL, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, S. VI., Erzurum 1974, s.81.

Kasnağın kuzey eksenindeki bir noktadan, on iki basamaklı bir merdivenle yaklaşık 2.30x 9.00m. boyutlarında, kuzey-güney yönde sivri beşik tonoz örtülü, uzun dikdörtgen bir mekana inilmektedir. Mescidin batı yönünün ikinci katını oluşturan bu mahzen biçimli yapının, R. H. Ünal ve İ. H. Konyalı'nın da bahsettikleri gibi ne amaçla inşa edildiği bilinmemektedir⁵⁵.

Kuzeydoğu köşeden içeri girilince, yapının en dikkat çekici yanı örtü sistemidir. Kuzey, güney ve batı yönlerde sivri kemerli tonozlardan, merkezde ise mukarnaslı tromplarla geçilen sekizgen kasnağın taşıdığı sekizgen kubbeden müteşekkil değişik ve zengin bir örtü biçimiyle karşılaşılır.

Doğu ve batı yönlerdeki üç sıralı iri mukarnas yuvalarından oluşan kuşaklardan sonra, içe doğru daralma sağlayan üç kat kademelenme ile dikdörtgen alt yapı kareye dönüştürülmüştür. Bunun üzerinde bulunan oluk silme, kareyi çepçevre dolanmaktadır. Yüksek sekizgen kasnağa geçişlerde, iri yuvalı ve yelpaze biçiminde işlenmiş mukarnas yuvalarına sahip tromplar kullanılmıştır. Sekizgen kasnak üzerine oturan sekiz yüzlü örtü, küresel biçimde nihayetlenir. Bu nedenle, sekizgen kubbe olarak nitelendirilmektedir⁵⁶.

İspir Kale Mescidi'nin yana kaydırılmış ve üç yönden tonozlarla desteklenmiş mukarnaslı tromp geçişli örtü biçimi, Erzurum Kale Mescidi'ndeki mihrap önü bölümüne hakim ve iki yandan beşik tonozların desteklediği daha dengeli kuruluşa sahip-kubbe örtü biçimini akla getirir. Yapının, Erzurum Kale Mescidi ile yaklaşık tarihlerden olduğu yorumlarına çıkış noktası oluşturan özelliklerden biri de bu olsa gerektir.

İspir Kale Mescidi'nin içerisinde ve taçkapısında kullanılan mukarnaslar, Erzurum Kale Mescidi'nin kubbe eteğini süsleyen mukarnaslar gibi büyük boyutlu olup, içleri yelpaze şeklinde oylumlanmıştır.

Yarım daire kesitli mihrap nişinde, hiç bir bezemeye yer verilmemiştir. 1950'li yıllarda eklenen mihrabın, sonradan yapıldığı dış duvardaki dolgudan anlaşılmaktadır. Orijinal mihraptan hiç bir iz kalmamıştır. Küçük boyutlu ve süslemesiz ahşap minber de orijinal değildir.

İçerisi sıyanmış olan yapı, bugün ibadete açık durumdadır. Ancak, 1990'lı yıllardaki onarımın sağlıklı olmaması nedeni ile tavandan sızan yağmur ve kar sularının nemi, zaten yumuşak olan malzemeyi yavaş yavaş yıpratmaya başlamış durumdadır.

55 İ.H.KONYALI, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s.502.; R.H.ÜNAL, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, S. VI., Erzurum 1974, s.80. Ancak, biz üst katta yer alan ve dışı hiçbir açıklığı bulunmayan bu birimin, Harput Arap Baba Mescidi'nde de olduğu gibi çilehane olarak yapıldığını düşünmekteyiz.

56 R.H.ÜNAL, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, S. VI., Erzurum 1974, s.81.

yağmur ve kar sularının nemi, zaten yumuşak olan malzemeyi yavaş yavaş yıpratmaya başlamış durumdadır.

Anadolu Selçuklu mimarisinin önemli özelliklerini üzerinde muhafaza eden eşsiz örneklerden biri olan İspir Kale Mescidi'nin, mutlaka korunması ve ihtiyaç duyduğu gerekli ilgi gösterilerek, gelecek kuşaklara kültürel kimlik olarak aktarılması, yetkililer tarafından milli bir görev olarak addedilmelidir.

2- Çarşı Camii (Tuğrul Şah Camii)

İspir'de, tarihin bize kadar getirdiği önemli kültür varlıklarından biri de, Çarşı Camii'dir (Resim:53,Çizim:16). Asıl adı Tuğrul Şah Camii olan yapı, çarşı içinde olması nedeni ile yöre halkınca Çarşı Camii olarak bilinmektedir.

Kalenin güneydoğu eteğinde, yerleşim merkezinin içinden geçen derenin kuzey kenarında ve cadde üzerinde yer alan yapının tarih kitabesi, 1965 tamirinde dikkatsizlik nedeni ile kırılmış, ustalarca yerine konacakken, ertesi gün gelindiğinde kaybolduğu görülmüştür⁵⁷.

İlk kez **Konyalı** tarafından okunan ve neşredilen orijinal kitabeden⁵⁸ yapının, 1200- 1225 yılları arasında Erzurum'da hükümdarlık yapan, Erzurum Selçuklu Hükümdarlığı'nın kurucusu Mugisüddin Tuğrul Şah

Resim 53 : İspir Tuğrulşah Camii

57 Bu ifade, 1965 tamirinde çalışan ustalardan birinin yakını **Selahattin Topyürek** tarafından dile getirilmiştir.

58 İ.H.KONYALI, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s.509-510. Yapıyı yaptıran Erdem Şah Konya'daki Kala-icirb Mescidi (Server Ağa Mescidi)'nin yapımcısı olarak da karşımıza çıkmaktadır.

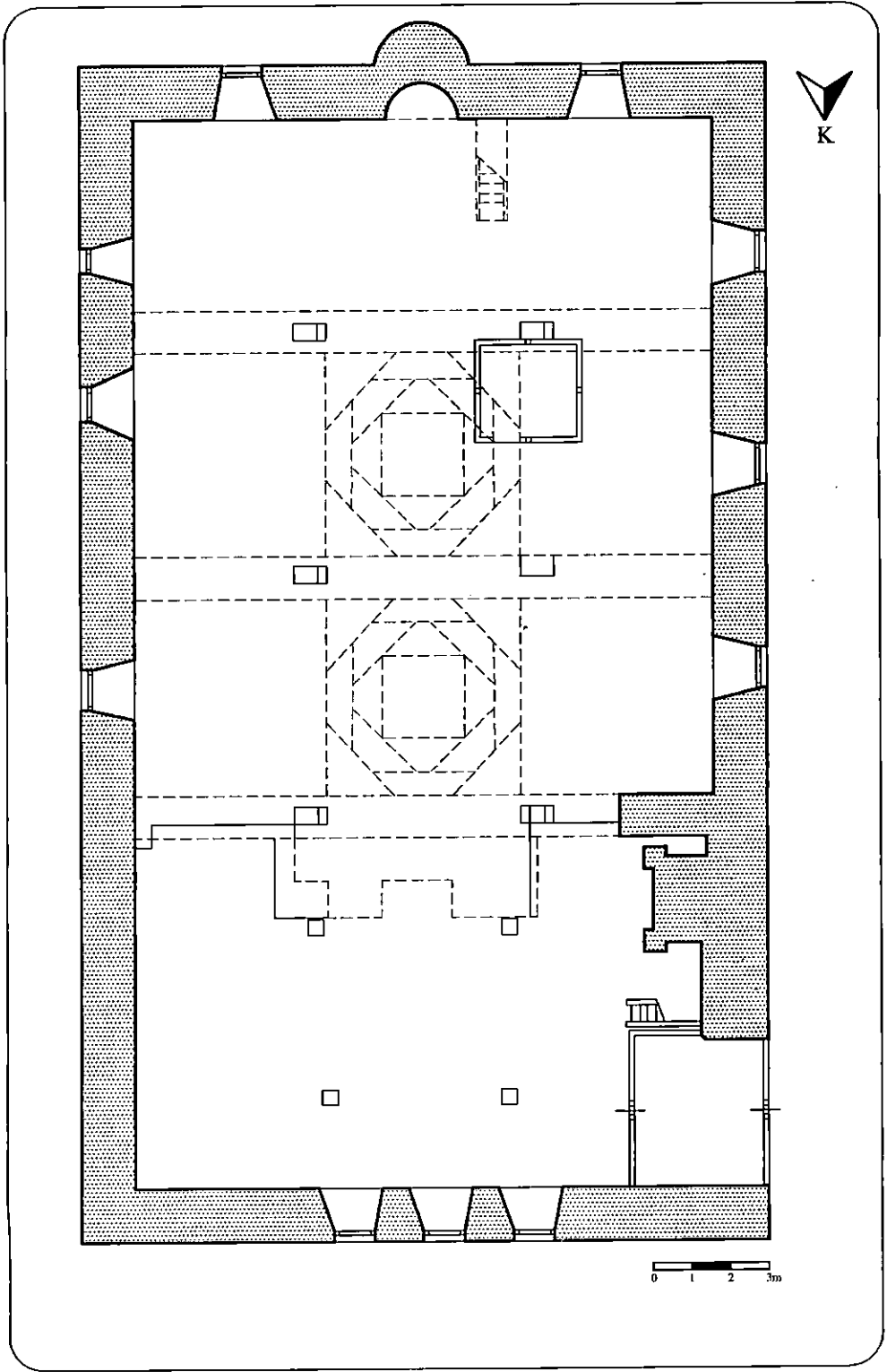
zamanında, Atabey Erdem Şah tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Resim:54). Bugün de 1954 yılında yapıya eklenen dam örtülü son cemaat yerinin girişinde, mermer üzerine eski kitabede geçen ifadeler kaydedilmiştir (Resim:55).

Resim 54 : İspir Tuğrulşah Camii Orijinal Kitabesi (İ.H. Konyalı'dan)

Resim 55 : İspir Tuğrulşah Camii Orijinal Kitabedeki İfadeleri İçeren Bugünkü Kitabe

Çizim 16 : İspir Tuğrulşah Camii Planı
(S. Sezik'ten İşlenerek)

Tuğrul Şah'ın, Bayburt Kalesi'nde kendisinin dört ve karısı Mengücek ailesinden Nasırüddin Behram Şah'ın kızının bir kitabesi vardır⁵⁹. İspir Çarşı Camii, Tuğrul Şah ile ilgili altıncı kitabeyi taşıyan ve onun adını bize kadar getiren yapı olması bakımından ayrıca bir kıymet taşır.

Çeşitli devirlerde geçirdiği onarımlar ve yapılan eklemeler nedeniyle yapı, orijinal özelliğini kaybetmiştir. 1910 yılında Müftü Şaban Efendi caminin üstünü açtırarak yeniden örttürmüştür⁶⁰. Bu onarımda duvarlar orijinalliğini muhafaza etmiştir. 1954 yılında kuzey duvar kaldırılarak, kuzeye doğru son cemaat mahalli niteliğinde genişletme yapılmıştır. 1962 yılında da caminin ve eklenen kısmın üzerine çatı konarak saca kaplanmıştır. Yapının, yeri belirlenemeyen ahşap minaresi 1971 yılında kaldırılmış ve beyaz kesme Tercan taşından yeni ve özelliksiz minare inşa edilmiştir⁶¹. 17.10m.x 29.40m. boyutlarındaki yapı, ahşap direkler üzerine oturan düz tavanlı ulu camiler düzeninde inşa edilmiştir. Asıl ibadet mekanı altı ahşap direk ile üç eşit sahna bölünmüştür. Sonradan eklenen mekanı geçtikten sonra, orta sahnın üzerinde ard arda iki kırlangıç kubbenin (tüteklikli örtünün) (Resim:56), diğer kısımlarda ise düz ahşap örtünün kullanıldığı görülür.

59 İ.H.KONYALI, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s.509.; T.A.SINCLAIR, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Vol.II., London 1989, 265-266.

60 İ.H.KONYALI, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s.508., A.M.AKTEMUR, "İspir'de İki Selçuklu Eseri: Kale Mescidi ve Çarşı Camii", **Ortaçağ'da Anadolu**, Hacettepe Üniv. Ankara 2002, s.39-52.

61 R.H.ÜNAL, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, S. VI., Erzurum 1974, s.83.

Resim 56 : İspir Tuğrulşah Camii'nde Kırlangıç Örtü

Yapının genişletmek amacıyla kaldırılan kuzey duvarının yerine, orijinal desteklerin benzeri olan iki büyük destek konulmuş, üzerine kalın bir kiriş oturtulmak suretiyle ilave yapılmıştır. Sonradan eklenen ve 9.40x 17.10m. boyutlarındaki bu kısımda ise, dörderden iki sıra oluşturan daha küçük destekler ahşap tavanı taşımaktadır. İlave kısmın ikinci katı mahfil olarak düşünülmüş, buraya da kuzeydoğudan açılan bir kapıyla giriş sağlanmıştır.

Güneyde iki, doğu ve batıda da üçer adet olmak üzere, cami harimi sekiz pencere ile aydınlanmaktadır. Pencereleler, Erzurum ve çevresi yapılarının karakteristiği olan, dışta dar, içe doğru genişleyen form özelliği gösterirler.

Sonradan ilave olunan kısmın kuzey duvarına üç dikdörtgen pencere ve doğu köşesine bir kapı açılmıştır.

Bugünkü şekliyle, asıl ibadet mekanının yöreye özgü sarımtırak renkteki düzgün kesme taşlarla örülmüş beden duvarları aslını koruyan Tuğrul Şah Camii, evler arasında sıkışık kalmıştır (Resim:57).

Güney cephede, mihrabın dışarı yaptığı yarım silindirik ve konik biçimde nihayetlenen taşıntı (Resim:58) dikkati çeker. Diğer cephelere nazaran, daha az tamir gören doğu cephede, yalnız pencerelerin etrafı yenilenmiştir. İkinci pencerenin yanında bulunan dikdörtgen kesitli istinat ile duvar desteklenmiştir. Doğü cephedeki özellikleri, batı cephe için de tekrarlamak mümkündür. Sonradan eklenen kısım, malzeme farkı ve dilatasyonla hemen fark edilebilmektedir.

Resim 57 : İspir Tuğrulşah Camii'nden

Resim 58 : İspir Tuğrulşah Camii Güney Cephe

Orijinalde düz toprak dam örtüye sahip olan yapının, 1962 yılında üzeri saca kaplanmıştır.

Bugün, duvarları içerden tamamen sıvanmış ve boyanmış olan yapının mihrap ve diğer cephelerine özelliksiz çini kaplama uygulanmıştır. Basit oymalarla süslü ahşap minber, müezzin mahfili ve vaaz kürsüsü XX. yüzyıl ilaveleridir.

Tuğrul Şah Camii'nin orta sahnında, yörede **kırlangıç kubbe** diye adlandırılan ard arda iki **tütekli örtü** kullanılmıştır. Orta Asya Türk mimarisinde ilk örneklerine rastlanan⁶², Anadolu'da sayılı cami ve konut örneğinde değişik varyasyonları denenen ve başta Erzurum- Muş bölgeleri olmak üzere, Doğu Anadolu'da bilhassa konut mimarisinde zengin ve gelişmiş biçimleriyle karşımıza çıkan bu örtü biçimi, **Kırlangıç Kubbe** ya da **Tütekli Örtü** diye adlandırılmaktadır⁶³.

Tuğrul Şah Camii'ndeki kırlangıç kubbenin değişik varyasyonlarıyla, plan bakımından büyük bir benzerlik gösterdiği **Bayburt Ulu Camii** mihrap önünde, **Erzurum Ulu Camii** mihrap önünde, **İspir Melik Halil Mescidi**'nde, **Erzurum Cedid Camii**'nde, **Kırşehir Çarşı Camii**'nde, **Hacı Bektaş Tekkesi**'nde, **Osmaneli Rüstem Paşa Camii**'nde, Erzurum evlerinin özellikle tandirevi kısımlarında (örnekleri çoğaltabiliriz) karşılaşmak mümkündür.

Anadolu Türk mimarisinin ahşap destekli camilerinin önemli bir temsilcisi olan İspir Tuğrul Şah Camii, genişletme amacıyla da olsa kuzey duvarın ve eski kapının kaldırılması ile, mimari kıymetini küçümsemeyecek oranda kaybetmiştir.

3- Melik Halil Gazi Mescidi

Kadıoğlu Medresesi'nin batısında yer alır (Resim:59,Çizim:17). Kitabesi üzerinde bulunmadığından kesin tarihi açık değildir. İ.H. Konyalı, Sultan Melik adına istinaden 1200-1202 yılları arasında hüküm süren Saltuklu hükümdarı Melikşah tarafından yaptırılmış olabileceğini ileri sürmektedir⁶⁴. Ancak Saltuklular'ın egemen olduğu Erzurum ve çevresinde Melikşah tarafından yaptırılmış hiçbir yapı tespit edilememiştir. Bunun da nedeni, Melikşah'ın saltanatının çok kısa sürmesidir.

62 J.STRZYGOWSKI, *Asiens Bilden de Kunst*, Augsburg 1930, s.152-155.; B.BRENTJES, *Probleme der Architektur des Orients*, Halle (Saale) 1983, s. 36-52.; O.OLUFSEN, *Throught the unknown Pamirs*, London 1904, s.76.; M.A.STEIN, *Ruins of Desert Cathay*, London 1912, Res.20.; Le COG, *Bilderatlas Zur Kunst und Geschichte Mittel Asiens*, Berlin 1925, s.31.

63 G.AKIN, "Tütekli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü", *Vakıflar Dergisi*, S.XXII., Ankara 1991, s.322.; KAŞKARLI MAHMUT, *Divanü Lugat-it-Türk*, C.I., Ankara 1985, s.398.; M.A.KÖYMEN, "Alparslan Zamanı Türk Evi", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.III.,1971, s.7-8.; D.KUBAN, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul 1965, s.128-130.; R.H.ÜNAL *Les Monuments Islamiques Anciens de la Villed' Erzurum et de sa Region*, Paris 1968, s.28- 31.; A.KURAN, "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s.184-185.; Y.ÖNGE, "Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar", *Atatürk Konferansları V*, (1971-72), Ankara 1975, s.187.

64 İ.H.KONYALI, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 506.; T.A.SINCLAIR, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Vol.II., London 1989, 265. SINCLAIR, yapıyı Melikşah'ın yaptırmış olabileceğini kabul ettiği gibi, Tuğrul Şah'ın yaptırma ihtimalinin olduğunu da ifade etmektedir.

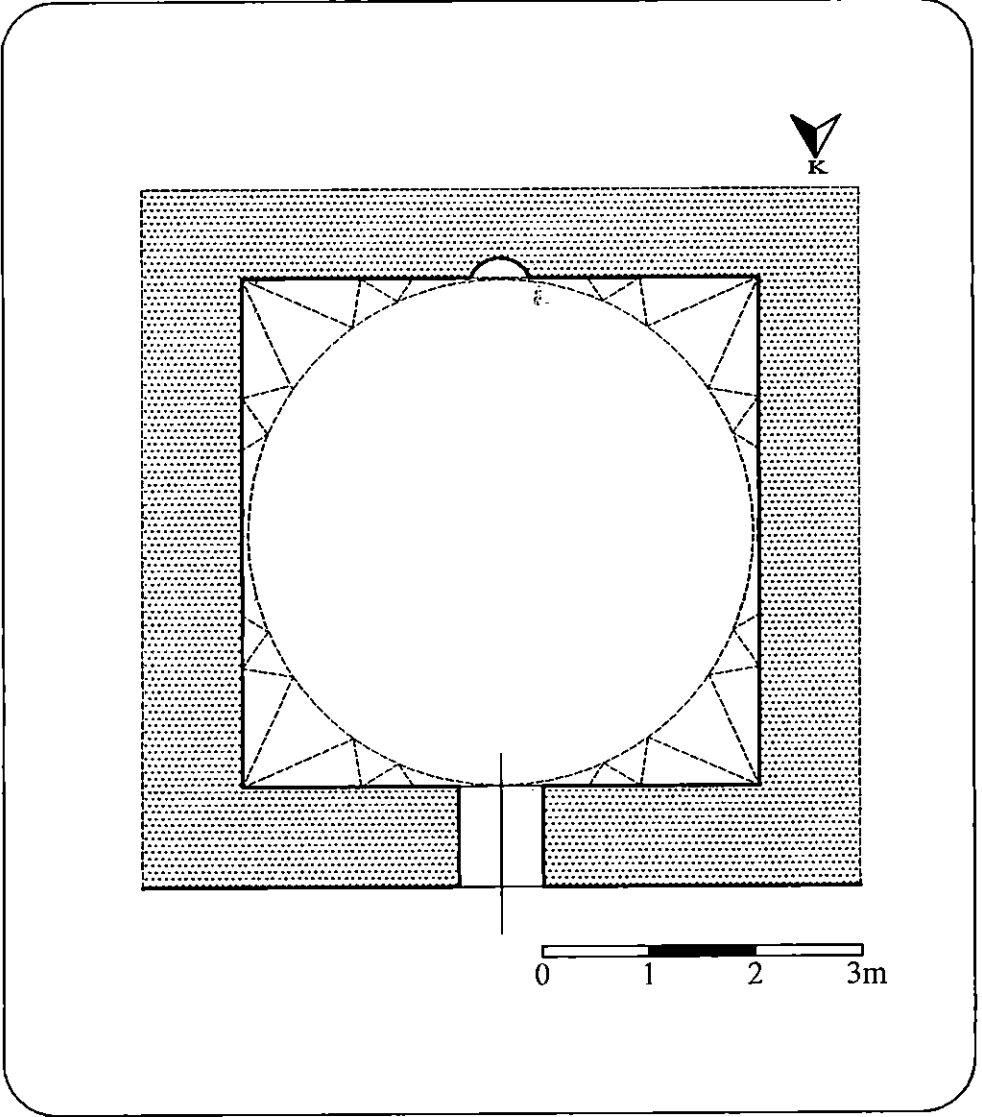
Resim 59 : İspir Melik Halil Gazi Mescidi Giriş Cephesi

XIII. yüzyılda özellikle Konya ve çevresinde görülen tek kubbeli mescitlerle kareye yakın iç mekanı bakımından benzerlik gösteren Melik Halil Gazi Mescidi'nin önünde son cemaat yerini bulunmaması, Konya mescitlerinden de erken tarihlerde yapılmış olabileceğini akla getirir. Bilindiği gibi Anadolu Selçuklu camilerinde son cemaat yeri yaygın olarak kullanılmamıştır. Buna karşın, XIII. yüzyıl tek kubbeli Selçuklu mescitlerinde yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Melik Halil Mescidi'nin iç mekan tasarımı açısından XIII. yüzyıl mescitlerine benzemesine rağmen, son cemaat yerinin olmaması, XIII. yüzyıldan önce yaptırılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Yapının tarihlendirilmesine ilişkin bir bilgi de M.Y. Çağlayan'ın "Şu Bizim İspir" (s.56-57) adlı kitabında yer almaktadır. Çağlayan, Hacı Hulusi Efeoğlu'nun elinde bulunan bir fermanla hareketle mescidin 814 H. (1411 M.) yılında Derviş Melik Halil tarafından zaviye olarak yaptırıldığını ifade etmektedir. Ancak, yapının arkaik özellikler göstermesi bizi bu konuda şüpheye sevk etmektedir.

Kalitesiz kesme taşla yapılmış basık kapı kemerinin üzerinde bulunan kitabe, zamanla aşınarak yok olduğu için kesin tarihini tespit edemediğimiz mescit, 1970'li yıllardaki sel baskını sonucu kısmen toprağa gömülmüş ve orijinal tuğla kubbe yıkılmıştır.

Bugünkü kırlangıç örtüye sahip mevcut durumunu, Hacı Hulusi Efeoğlu'nun tamir ettirmesi sonucu almıştır.

Çizim 17 : İspir Melik Halil Gazi Mescidi Planı
(S. Sezik'ten İşlenerek)

Etrafı son yıllardaki ilavelerle tamamen kapanmış olan mescidin, yalnız kapısı ve cephesinin bir kısmı görülebilmektedir. Çerçeve ve kapı kemeri düzgün kesme taştan yapılan kapı (Resim:60), 80 cm. genişliğindedir. Yapı, köşelerde düzgün kesme taş, aralarda moloz taş ve kaba harç kullanılarak inşa edilmiştir.

Resim 60 : İspir Melik Halil Gazi Mescidi Giriş Kapısı

Basık kemerli dar kapıdan, 4.55x 4.80 m. ölçülerindeki kareye yakın iç mekana girilmektedir (Resim:61). 90 cm. kalınlığındaki duvarlar 4.00 m.lik bir yüksekliğe sahiptir. Mevcut izler, orijinal tuğla kubbenin silindirik kasnağına iri üçgen geçişlerle geçildiğini göstermektedir. Bugün tuğla

Resim 61 : İspir Melik Halil Gazi Mescidi İçeriden

kubbenin yerini, ortasında aydınlık feneri bulunan kırlangıç kubbe almıştır (Resim:62).

Güney duvarında yer alan mihrap nişi hiçbir süslemenin, hatta silmenin dahi bulunmadığı sade bir niş şeklindedir (Resim:63).

Kubbe feneri ve kuzeydeki kapı haricinde, yapının hiçbir açıklığı yoktur. Duvarlar tamamen sağır bırakılmıştır.

Resim 62 : İspir Melik Halil Gazi Mescidi'nde Kırılğıç Örtü

Resim 63 : İspir Melik Halil Gazi Mescidinde Mihrap Nişi

4- Numan Paşa Camii

İspir ilçe merkezinin 15 km. doğusunda yer alan Numan Paşa Köyü'ndedir (Resim:64). Osmanlı döneminde sancak merkezliği de yapmış bulunan bu köyde, Darbunzade Numan Ağa (30.11.1750- 30.07.1751 tarihleri arasında Yeniçeri Ağası)⁶⁵ tarafından XVIII. yüzyılın ortalarında yaptırılan cami, son yıllardaki onarımlarla orijinalitesini tamamen yitirmiş bulunmaktadır. Bugün, dikdörtgen planlı, ahşap destekli ve düz dam örtülü bir mimari sergileyen yapının girişinde, duvara gömülü vaziyette bir kitabe yer almaktadır (Resim:65). Bu kitabede "Sene 1226, 9-Şaban" ibareleri kayıtlı olup, burada geçen Hicri tarih, 1812 Miladi tarihine tekabül etmektedir. Dolayısı ile bu kitabe onarım kitabesi olmalıdır.

Resim 64 : İspir Numan Paşa Camii

65 M.Y. ÇAĞLAYAN, *Şu Bizim İspir*, İstanbul 1981, s. 67.

Resim 65 : İspir Numan Paşa Camii Kitabesi

F- MEDRESELER

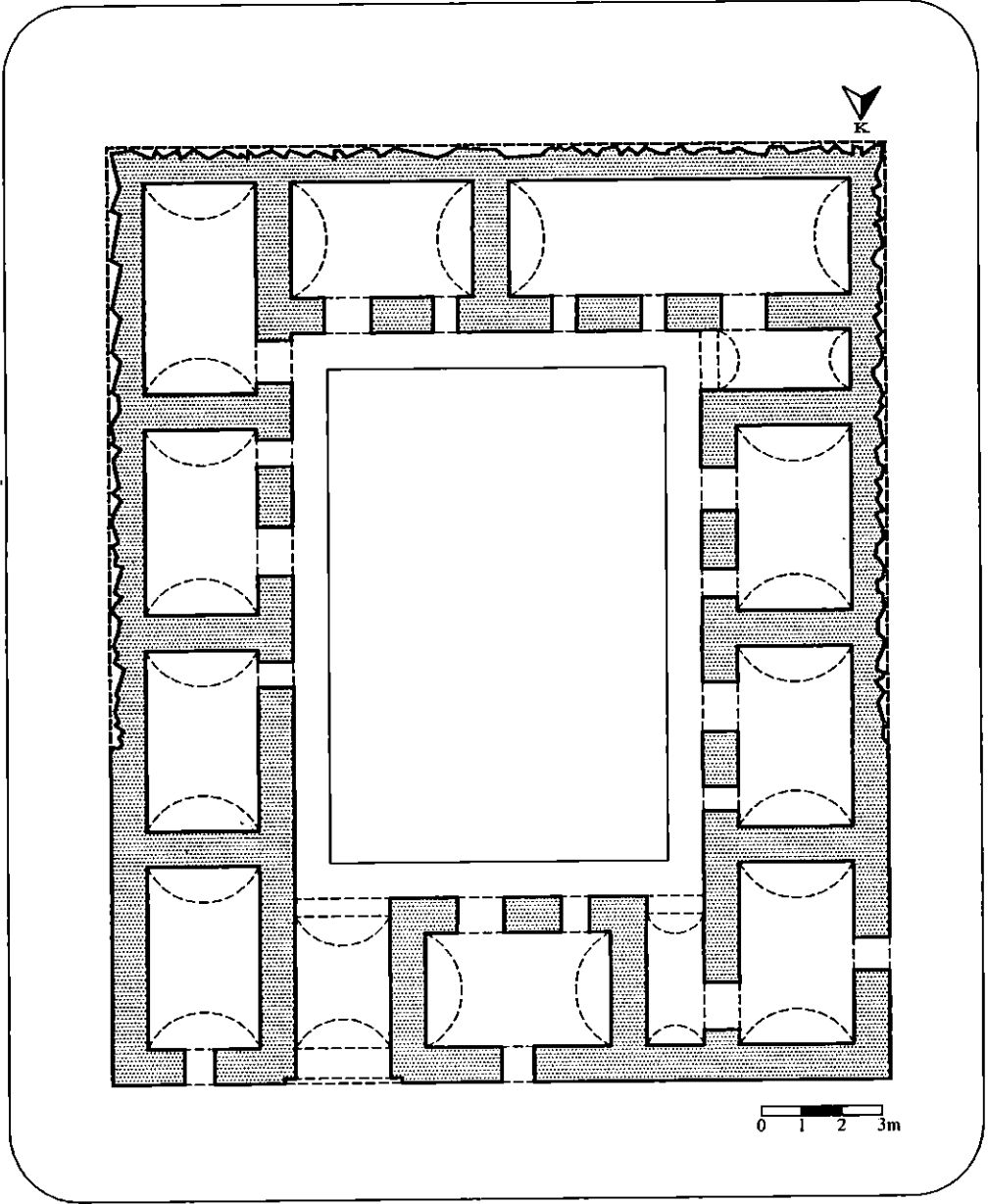
1- Kadioğlu Medresesi

İlçe merkezinde, Melik Halil Gazi Mescidi'nin yaklaşık 100-150m. kadar doğusundadır⁶⁶ (Resim:66,Çizim:18).

Resim 66 : İspir Kadioğlu Medresesi

⁶⁶ T.A.SINCLAIR, Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, Vol.II.,London 1989, 266.

Çizim 18 : İspir Kadıoğlu Medresesi Planı
(S. Sezik'ten İşlenerek)

Kuzeye bakan taç kapısı üzerinde yer alan nesih kitabeden medresenin 1238 H. (1725- 1726) yılında Erzurum müftüsü Kadızade Mehmet Efendi tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Resim:67).

Resim 67 : İspir Kadioğlu Medresesi Kitabesi

İlk kez İ.H. **Konyalı** tarafından okunan kitabede şu bilgiler kayıtlıdır: “Bu şerefli medreseyi hücrelerinde oturanlara ve başkalarına safi ilimlerin ve kafi fenlerin okutulması ve bunların öğrenimleri için aslen İspirli Erzurum şehri müftüsü Kadızade Şöhretli Mehmet sırf tanrının rızasını tahlil için 1138 senesinde yaptırdı ve vakfetti.⁶⁷” Kuzey cephede yer alan kapı, cephenin doğusuna kaydırılmıştır (Resim:68). Eyvan türü olan kapının öne ve yukarı taşıntı yapmadığı görülür. Düzgün kesme taş malzemeli kapının sivri kemerli bir kavsaraya sahip olduğu, giriş açıklığının ise basık kemerli olduğu görülür. Kapı alınlığında yer alan kitabe mermer üzerine yazılmıştır. Yapının kuzey cephesi ve köşeler kesme taş, diğer cepheler moloz taşla örülmüştür.

Girişten geçtikten sonra, önce 2.30x 4.30 m. ölçülerindeki tonoz örtülü giriş eyvanına, oradan da 19.20x 22.90 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı avluya ulaşılır (Resim:69). Giriş eyvanı, dikdörtgen planın kuzeydoğu köşesine dar bir koridor biçiminde yerleştirilmiştir. Dikdörtgen avlunun etrafına, talebe odaları ve dershaneler olmak üzere toplam 10 bölümün yerleştirildiği görülür. Bunlardan biri kuzeyde, üçü batıda, ikisi güneyde, dördü de doğuda yer alır. Odalardan sekizi 2.80x 4.45 m. boyutlarındadır.

67 İ.H. KONYALI, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s. 507.

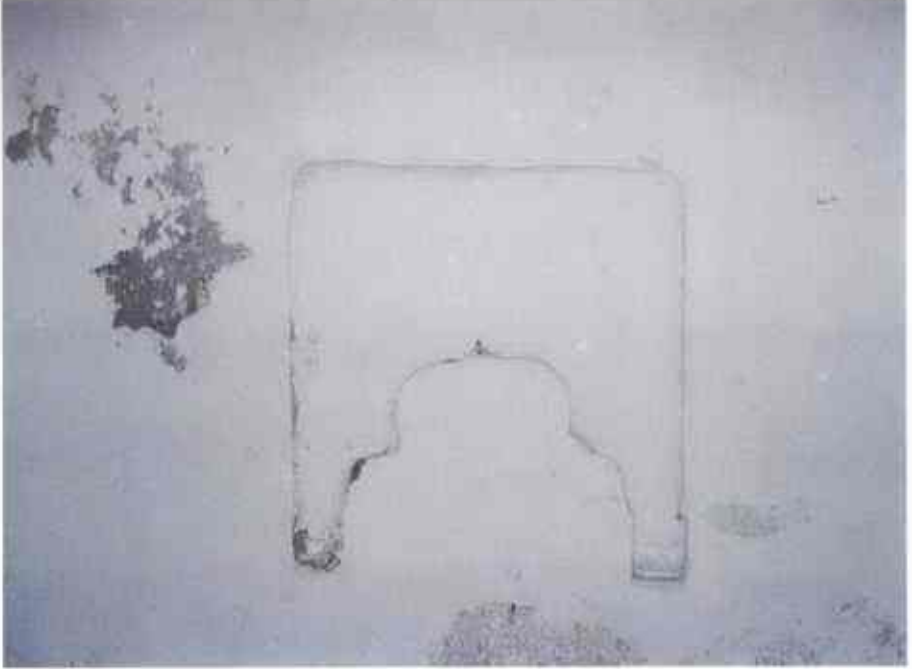
Resim 68 : İspir Kadioğlu Medresesi Giriş Kapısı

Resim 69 : İspir Kadioğlu Medresesi Avlusundan

Güneydoğu köşedeki oda, 2.80 x 5.05m., güneybatıdaki oda ise, 2.80x 8.35m. ebatlarındadır. Açık avlunun kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde 1.45x 3.70m boyutlarında iki eyvan daha bulunmaktadır. Eyvanlar ve tüm medrese hücreleri beşik tonoz örtü ile kapatılmıştır. Kuzeydoğu köşedeki hücrede bulunan ocak nişi kalıntısı (Resim:70) son onarımlar sırasında ocakların kapatıldığına işaret etmektedir. Medrese duvarlarının üst kısmına çepeçevre bir sıra iri kesme taş dizilmiş, bu taşların arasına da çörtlenler yerleştirilmiştir. Avlunun zemini taş döşeli olup, ortasında çıkıklı bir kuyu bulunmaktadır.

Medrese son onarımlarla orijinalitesini büyük oranda yitirmiştir.

Resim 70 : İspir Kadioğlu Medresesi'nde Ocak Nişi Kalıntısı

2- Numan Paşa Medresesi

Numan Paşa (Hişen- Hemşen) Köyü'nde, 1750-1751 tarihlerinde Yeniçeri Ağası olan Darbunzade Numan Ağa tarafından XVIII. yüzyılda yaptırılan⁶⁸ medreseden bugün hiçbir iz kalmamıştır. Köyde yaptığımız incelemeler sırasında tespit ettiğimiz yapı kalıntıları plan ve mimari konusunda net bir bilgi verebilecek düzeyde değildir. Aynı tarihlerde yapılan cami, son onarımlarla orijinalitesini yitirmiş durumdadır. Köprü ise harap vaziyettedir. Aynı zatın yaptırdığı konak da yıkılmaya yüz tutmuştur.

⁶⁸M.Y. ÇAĞLAYAN, *Şu Bizim İspir*, İstanbul 1981, s. 67.

G- TÜRBELER

1- Ömer Paşa Türbesi

İspir'e bağlı Numan Paşa (Hişen) Köyü'nün 5 km. kuzeybatısında Çoruh Nehri'nin akış yönüne göre solunda yer alan eski bir yerleşim yeri olan Bahçeli (Çirkini) Köyü'ne ait mezarlığın ortasında bulunmaktadır (Resim:71,Çizim:19).

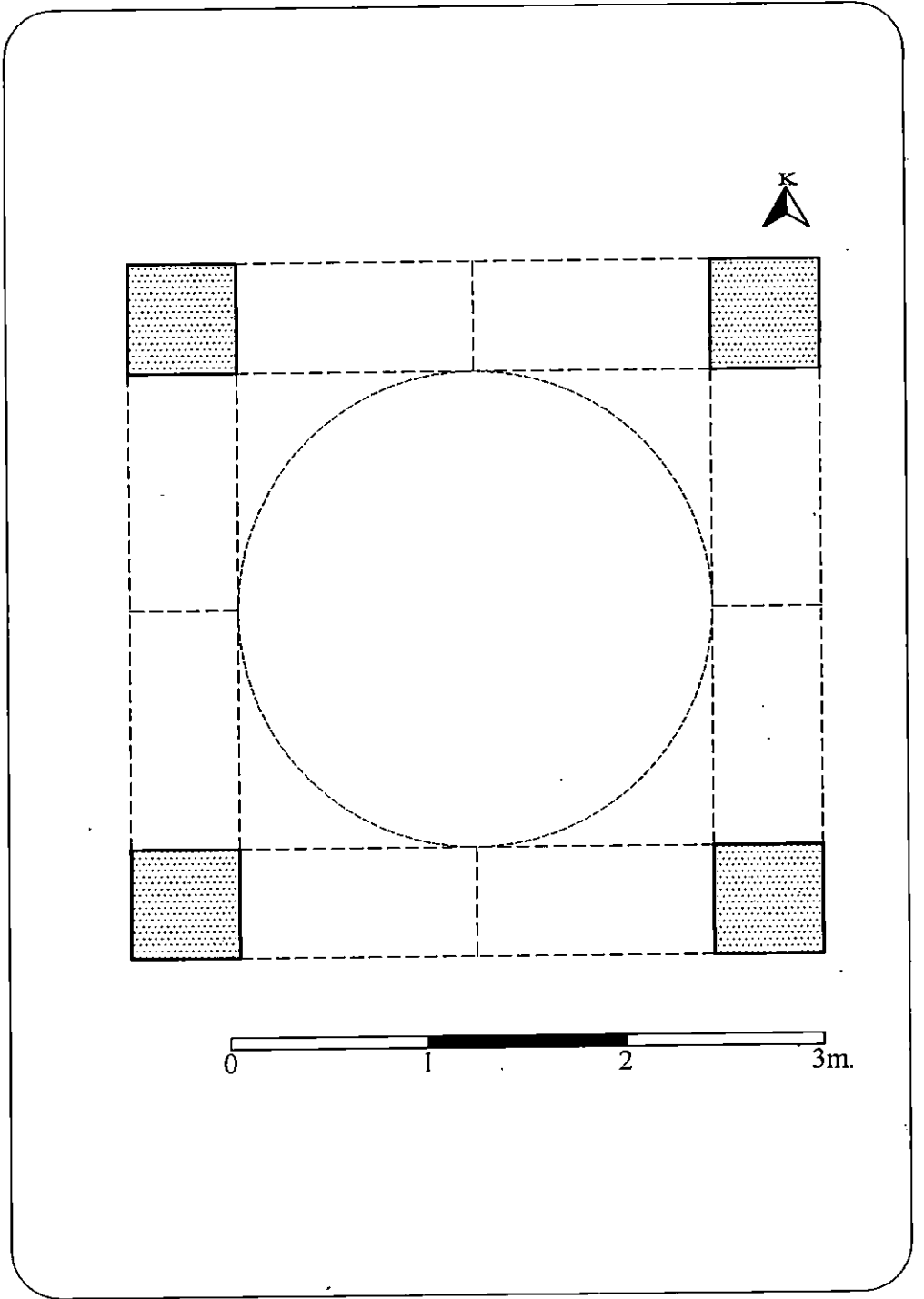

Resim 71 : Ömer Paşa Türbesi

Türbe, Numan Paşa (Hişen) Köylü olan, 1740'lı yıllarda Ankara mutasarrıflığı yapan Ömer Paşa'ya aittir⁶⁹. Dört ayak üzerine oturan, basık sivri kemerlerin taşıdığı kubbesi yıkılmış olan, baldaken tarzdaki Osmanlı türbelerini hatırlatan yapının, inşa tarihini belirten bir kitabesi mevcut değildir. Ancak Ömer Paşa'nın 1740'lı yıllarda mutasarrıflık yaptığını düşünürsek, türbenin XVIII. yüzyıl ortalarında inşa edilmiş olması akla yatkın görünmektedir.

Ne yazık ki, bütün tarihi eserlerimiz gibi, türbe de bugün kubbesiyle, kitabesi ve hatta cenazeliği ile tahrip edilmiş durumdadır. Kültürümüzü yok eden bu tehdidin kaynağı da, yine kültürümüze karşı gerektiği gibi bilinçlendirilmemiş olan kendi insanımız.

⁶⁹ M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s. 67.

Çizim 19 : Ömer Paşa Türbesi Planı
(Çizen : Kukuracı-Aktemur)

2- Derviş Melik Halil Türbesi

Bugün Melikçi diye adlandırılan mezarlığın ortasında, Derviş Melik Halil'e ait türbenin⁷⁰ temel izleri mevcuttur. Bu türbenin kubbe tuğlalarının Ruslar tarafından sökülerek fırın yapımında kullanıldığı ifade edilmektedir⁷¹. Gövde ve kaide kısımlarında kullanılan kesme taşlar da 1920'lerde İspir kaymakamlığı yapan Divriğili Rüstü tarafından yerlerinden söktürülerek kaymakam konağı yapımında kullanılmıştır⁷².

H- NUMAN PAŞA KÖPRÜSÜ

Bahçeli (Çirkini) Köyü'nün yaklaşık 3 km. doğusunda, Bahçeli (Çirkini) Köyü'nü Numan Paşa (Hişen) Köyü'ne bağlayan tarihi yol güzergahında, Çoruh Nehri'nin daraldığı bir noktada inşa edilmiş bir köprüdür (Resim:72).

Bugün yıkık olan yapının, Karadeniz Bölgesi'nin dar ve derin vadilerinde sıkça karşımıza çıkan tek gözlü, geniş açıklıklı bir köprü olduğu ve XVIII. yüzyıl (1750) da bölgeye büyük hizmetleri geçen Numan Ağa tarafından, köyüne ulaşımı sağlamak amacıyla yaptırıldığı kanaatindeyiz. Zira **Darbunezâde Numan Ağa** (1750-1751 tarihleri arasında Yeniçeri Ağası)'nın kaynaklarda köyü için cami, köprü, medrese yaptırdığı kayıtlıdır⁷³.

Resim 72 : Numan Paşa Köprüsü

70 M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981. s. 57.

71 M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981. s. 57.

72 M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981. s. 57.

73 M.Y.ÇAĞLAYAN, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981. s. 67.

Mevcut izler köprünün, düzensiz yonu taş malzeme ve horasan harcı kullanılarak inşa edildiğine işaret etmektedir (Resim:73).

Resim 73 : Numan Paşa Köprüsü'nden

I- YAZICIZADE ÇEŞMESİ

İ.H. Konyalı'nın bahsettiği ve kitabesine göre 1325H. (1907M.) yılında Yazıcızade Kemal tarafından yaptırıldığını öne sürdüğü⁷⁴ Yazıcızade Çeşmesi, birkaç kez yer değiştirdiği için bulunamamıştır.

J- KOÇ VE KOYUN HEYKELİ ŞEKLİNDEKİ MEZAR TAŞLARI

Anadolu'nun pek çok yerinde özellikle mezarlıklarda rastladığımız, heykel karakteri taşıyan çok sayıda at, koç ve koyun heykeli bulunmaktadır. Kökeni Milattan Önceki Orta Asya çevrelerinde yaygınlaşmış ve Avrupa'ya kadar yayılmış olan Avrasya hayvan üslubuna dayandırılan bir çevrenin ürünü olarak bu heykeller, Doğu Anadolu, Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıstan'da yaygınlık göstermektedir.

Anadolu'da büyük bir kısmı Karakoyunlu ve Akkoyunlu devirlerine (XIV-XV. yüzyıl) mal edilen bu heykellerin benzerlerine, Kafkasya ile Hazar Denizi'nin kuzeybatı bölgelerinde de rastlanır. Bunların sadece Anadolu kültürüne ait olmayıp, kavimler göçü nedeniyle kuzey Kafkasya ve Anadolu'ya gelen topluluklara ait kültür kalıntıları olarak değerlendirilmeleri gerekir.

⁷⁴ İ.H. KONYALI, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s.507.

Altay Dağları ve çevresinde kazılar yapan S. V. Kiselev, Tagar ve Kızılyar Bölgeleri'nde Saka (İskit) Türkleri'ne ait (M.Ö.700-100) olduğu anlaşılan ve Sibir'deki en eski koç heykelleri olarak kabul edilen, koç heykeli biçimli mezar taşları tespit etmiştir⁷⁵. Kızılyar'da M.S. VII.-VIII. yüzyıllardan kalma kabirlerde de, içindeki eşya arasında Göktürk yazısıyla Türkçe ibareler bulunan, koç heykelleri tespit edilmiştir.

Azerbaycan, Nahcivan, Gürcistan ve Ermenistan'da bulunan at ve koyun heykelli kabir taşları, buralardaki eski hakim Türk boylarının Şamanizm, Hıristiyanlık ve Müslümanlık dönemlerinden kalma olup, bazılarında Oğuz Boyu olduklarına dair damga ve işaretler de vardır⁷⁶.

M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya gelmeye ve yerleşmeye başlayan Saka (İskit), Arsaklı (Arşaklı), Kıpçak, Kimmer vb. Türk-Oğuz Boyları, beraberlerinde koyun, koç ve at heykelli mezar taşı yapma geleneğini de Anadolu'ya taşımışlardır. Bugün başta Doğu Anadolu olmak üzere Anadolu'nun pek çok yerinde bu Şamanist ve Hıristiyan Türk boy ve oymaklarına ait haç işaretli koç heykelleri tespit edebilmek mümkündür. Yörede rastlanan haç işaretli koç, koyun heykellerinin çoğu Kıpçak Türkleri'ne ait olup, bunların bir kısmı Hıristiyanlığı kabul ettiklerinden bu işareti koç ve at heykellerinin sırt, boyun ve göğüs kısımlarına işlemişlerdir.

XIV. ve XV. yüzyıllarda Anadolu tarihinde önemli rol oynayan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri'nce sembolleştirilen bu heykeller, İslamiyet öncesi Şamanist ve Hıristiyanlaşmış topluluklar arasında da sık sık tasvir edilen bir figürlü anlatım olarak dikkati çeker.

Koç Köyü Yaylası'nda ve Koçun Boğazı Mevkii'nde, kaynaklarda çok sayıda koç heykeli ve koç- koyun kabartma resimli mezar taşları kayıtlı olmasına rağmen, yerlerinde yaptığımız tespitler sırasında define avcıları tarafından tahrip edildiği için bunların kimliklerini yitirdikleri ve taş yığını halini aldıklarını gördük. Bugün İspir'de bir parkın içinde bulunan koç heykeli (Resim:74), Koç Köyü'nde yer alan pek çok heykelden biri olup, kültür kıymından kurtulmuş tek heykeldir.

75 M.F.KIRZIOĞLU, "Azerbaycan ve Anadolu'da Türkistan'dan Gelen Eski Millî Gelenek: Kabirtaşı Olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri", **X. Vakıf Haftası Kitabı**, Ankara 1993, s. 133-160.

76 N.SEVGEN, "Anadolu'da Koyun ve At Motifli Mezar Taşları", **Tarih Dünyası Dergisi**, S. VIII, Ankara 1950, s. 333-336.; A. ÇAY, **Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel -Mezar Taşları ve Türkler'de Koç-Koyun Meselesi**, Ankara 1983, s. 243.; H. GÜNDOĞDU, "Afyon'da Yeni Bulunmuş Figürlü Bir Mezar Taşı Hakkında", **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. XII, İstanbul 1982, s. 62.

Resim 74 : İspir'den Koç Heykeli

İspir ve çevresindeki at, koyun ve koç heykellerinin benzerlerine, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Oltu⁷⁷, Çayırhı⁷⁸, Üzümlü⁷⁹, Göle⁸⁰, Çıldır⁸¹ vb. yerleşim yerlerinde de tesadüf etmek mümkündür.

K- KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN KİTABESİ

İlk kez İ.H. Konyalı tarafından neşredilen ve İspir Kalesi'nin 1530 yılındaki onarımına ait olduğu anlaşılan kitabe, bugün yerinde görülememiştir⁸².

77 H. GÜNDOĞDU-VD., **Tarihi ve Kültürel Yönleri ile Oltu**, Ankara 2002, s.55.

78 H. GÜNDOĞDU, "Eski Bir Kültür Merkezi: Başköy", **Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşı'nın Yeri ve Önemi Paneli** (Otlukbeli 11 Ağustos 1996), Ankara 1997, s. 135-147.

79 Üzümlü ve yöresinde Atatürk Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü ve Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü elemanlarınca 1999 Eylül ayında yapılan çevre araştırmalarında koç, koyun ve at heykeli şeklinde mezar taşlarına rastlanmış olup, konu ile ilgili makale basıktadır.

80 H. GÜNDOĞDU-V.D., **Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan**, Ankara 2000, s. 248-250.; A. Murat AKTEMUR, "Göle Dedeşen Köyü'ndeki Osmanlı Eserleri", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S.VII, Erzurum 2001, s. 1-17.

81 H. GÜNDOĞDU-V.D., **Tarihi Kalıntıları İle Çıldır**, Ankara 2001, s. 180-186.

82 İ.H. KONYALI, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s.506. Konyalı'nın ifadeleri aynen şöyledir. "İspir İlkokulu'nda 51x 69 cm. ebadında kitabeli bir taş buldum. Üstünde nefis bir nesih ile iki satır halinde şu kitabeyi okudum: Bu binanın yapılması 936 H. (1530 M.) yıllarında Süleyman Han zamanında vaki oldu.Kitabede yapının ne olduğu açıklanmamıştır. Bazı yaşlı İspirililer bu taşın kaleden getirildiğini ve hatta Kale Camii'nin kapısından alındığını söylediler. Kaledeki cami çok eskidir. Bu taş o binanın olamaz. Kalede Kanuni zamanında yapılmış başka bir yapının olduğu kabul edilebilir. Kanuni Erzurum ve havalisinde fethedilmiş bütün kalelerin birçoğuna cami ve mescit, kışla yaptırmıştır. Bu da İspir Kalesi'ne yaptırılan bir Osmanlı eserinin bir kitabesidir. Bu kitabe Erzurum ve havalisindeki Osmanlı kitabelerinin en eskisidir."

L- NUMAN AĞA KONAĞI

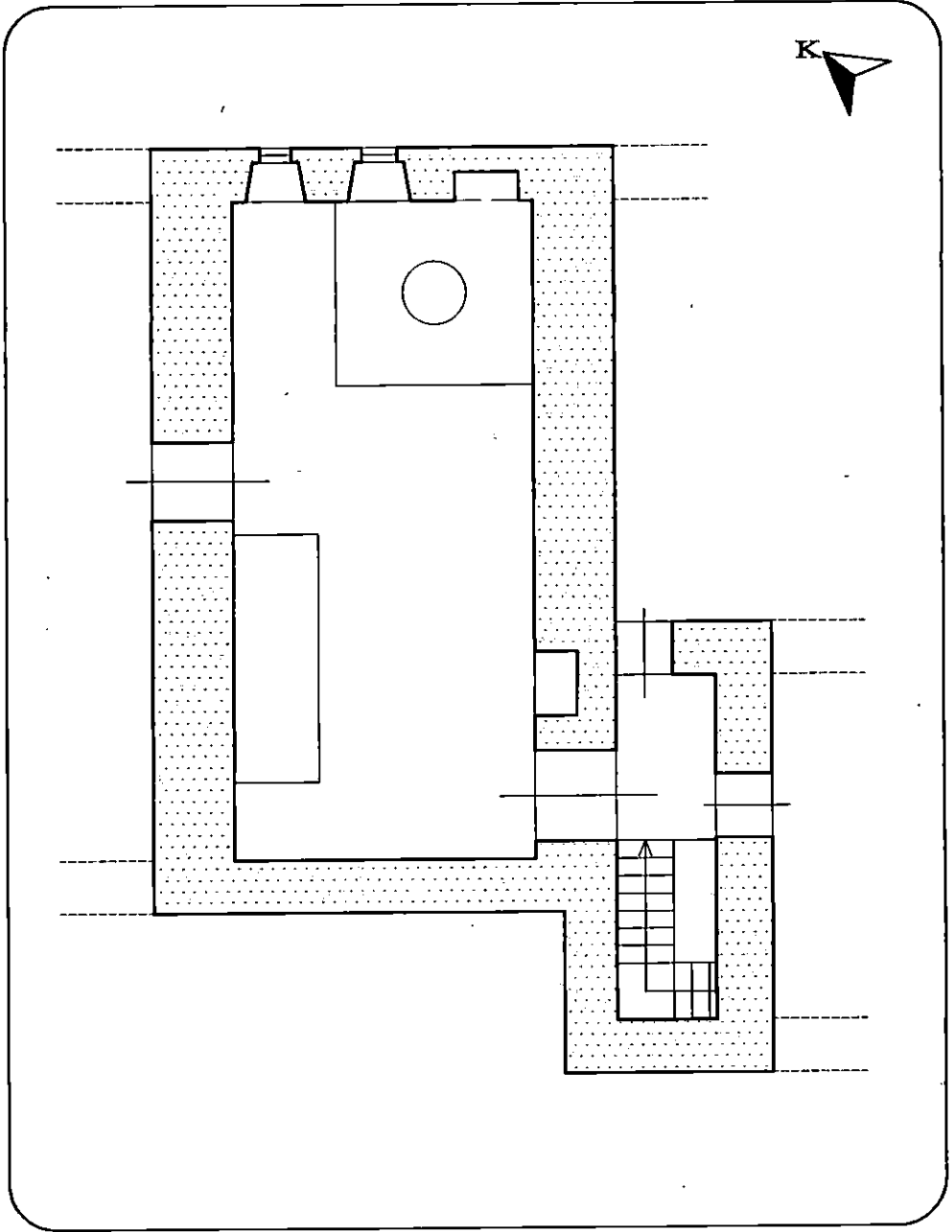
İlçe merkezinin 15 km. doğusundaki Numan Paşa (Hişen- Hemşen) Köyü'nde, XVIII. yüzyılda Yeniçeri Ağası olan Numan Ağa'nın bu yüzyılda yaptırmış olduğu bir konak bulunmaktadır (Resim:75, Çizim:20-21).

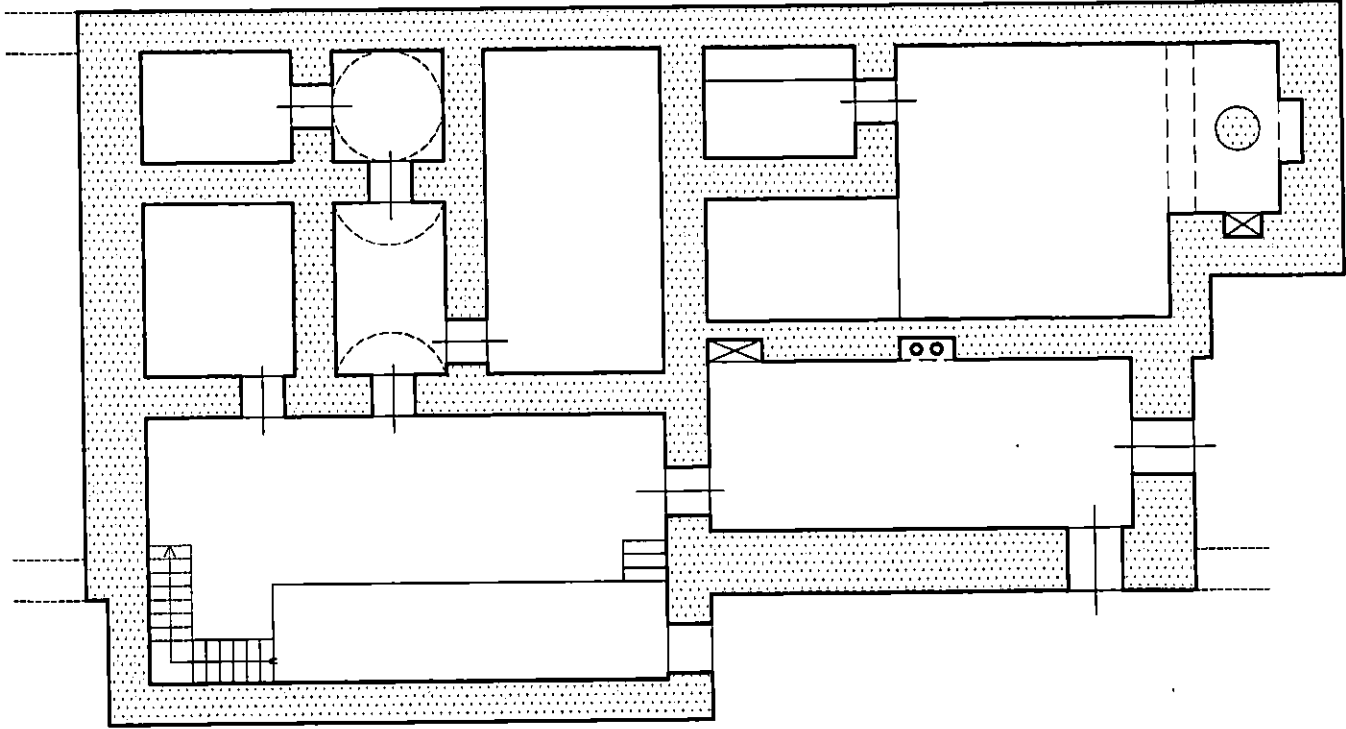
Resim 75 : Numan Ağa Konağı

Çeşitli birimlerden oluşan ve iki katlı olarak düzenlenen konağın, büyük bir kısmı bugün işlevini yitirmiş durumdadır. Girişten geçtikten sonra ulaşılan avlu bölümüne açılan kapılar, konağın değişik birimlerine geçişi sağlar(Resim:76). Bunlardan doğudaki kapı tandirevi bölümüne ulaştırır. Güneydeki bir kapı ile küçük boyutlu bir hizmet birimine, kuzeydeki kapı ile de iki katlı olarak düzenlenen konağın harem ve selamlık birimlerine geçişi sağlayan "L" planlı merdivene ulaşılır. Dikdörtgen planlı tandirevi bugün çeşitli amaçlara uydurularak işlevsel anlamda asli kimliğini kısmen yitirmiştir. Tandirocağı yuvarlak kemerli büyük bir niş halinde düzenlenmiştir (Resim:77). Ocaktaşı üzerinde stilize edilmiş bir nar ağacı motifi ve köşelerde altı kollu yıldız motifi dikkati çeker (Resim:78). Ağacın alt kısmında ve iki kaş kemer arasında yer alan kitabenin yarısının kırıldığı ve sadece "maşallah" ibaresinin kaldığı görülmektedir.

Avlunun kuzeyindeki kapıdan geçtikten sonra, sağdaki basık kemerli küçük bir kapı ile pandantif geçişli ve tek kubbeli yıkanmalık bölümü ile küçük bir soyunmalık bölümünden oluşan hamam kısmına ulaşılmaktadır (Resim:79-80). Hamam kapısını geçtikten sonra dar bir koridorla konağın alt katını oluşturan ahır ve samanlık bölümlerine ulaşılır.

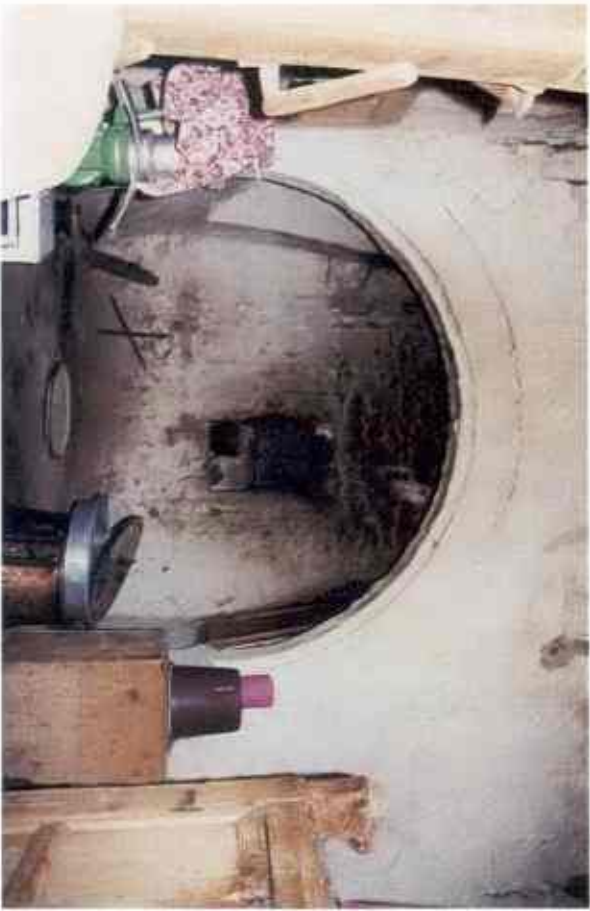
Çizim 20 : *Numan Ağa Konağı Zemin Kat Planı Krokisi*
(Çizen : Kukuracı-Aktemur)

Çizim 21 : Numan Ağa Konağı Birinci Kat Planı Krokisi (Çizen : Kucaracı-Aktemur)

Resim 76 : Numan Ağa Konağı Aulusundan

Resim 77 : Numan Ağa Konağı Tandirevi

Resim 78 : Numan Ağa Konağı Tandirevi
Ocak Taşında Bitkisel Dekorasyon

Resim 79 : Numan Ağa Konağı Hamam Girişi

Resim 80 : Numan Ağa Konağı Hamamından

Hamam kapısının tam eksenindeki merdivenle ikinci kattaki, bugün harap bir durum sergileyen harem ve selamlık birimlerine ulaşıldığı anlaşılmaktadır (Resim:81-82). Üst kattaki harem ve selamlık kapıları ortada yer alan dikdörtgen planlı bir sofaya açılmaktadır (Resim:83). Sofanın güney kısmı harem, kuzey kısmı ise selamlık bölümlerine ayrılmıştır. Ancak bugün harem kısmı tamamen yıkılmış olup, selamlık kısmı da işlevi dışında kullanıldığı için kapalı bulunmaktadır ve yıkılmak üzeredir.

Numan Paşa Konağı'nda ahşap hatıllarla esnekliği sağlanan moloz taş örgülü bir duvar tekniği kullanılmıştır. Pencere kenarlarında ve köşelerde ise düzgün

Resim 81 : Numan Ağa Konağı Üst Kata Çıkışı Sağlayan Ahşap Merdiven

Resim 82 : Numan Ağa Konağı Üst Kata Çıkışı Sağlayan Ahşap Merdiven ve Üst Katta Yıkılmış Oda Kalıntısı

kesme taş kullanılmıştır. Üst katlarda düzgün kesme taş çerçevesi ve daha büyük boyutlu mazgal pencereler kullanılmışken alt katlarda ise yine düzgün kesme taş çerçevesi ancak daha küçük boyutlu mazgal pencereler kullanılmıştır.

Resim 83 : Numan Ağa Konağı Sofasından

Ahşap tavanlı Numan Ağa Konağı'nın dikkati çeken bir yönü de, ahır kısmının çatısında yer alan ahşap heladır (Resim:84). Helanın akıntısı, içi boru biçiminde oyulmuş bir kütükle aşağıdaki kuyuya verilmektedir. Ancak konağın genelinde olduğu gibi hela kısmı da kullanılmamaktadır.

Resim 84 : Numan Ağa Konağı ve Ahşap Hela

M- İSPIR VE ÇEVRESİNDE KONUT MİMARİSİ

İspir ve çevresindeki konutlar, çoğunlukla zemin üstü bir, iki ve çok katlı bir düzenlemeye sahiptirler (Resim:85-86-87-88-89). Konutlar, iç sofalı ve dış sofalı olmak üzere iki ana plan düzeninde ele alınmışlardır (Çizim:22-23-24-25-26-27). Dış sofalı konutlar, eğimli arazi üzerine yerleştirilmiş olup, arazinin eğimini gidererek düz bir zemin oluşturabilmek için zemin katlarda ahır, odunluk ve kiler işlevi gören basit ve küçük boyutlu hizmet birimleri yapılmıştır. Dış sofalı plan tipinde genellikle, zemin üstüne birinci katta dikdörtgen planlı bir sofa ve bunun yanına yerleştirilmiş iki oda bulunur.

İç sofalı plan uygulamasında, sofa ev planını ortadan ikiye böler ve her iki tarafta sofaya açılan odalar yer alır. Düz bir araziye inşa edilen bu evlerin zemin katları da üst katla aynı plana sahiptir.

Resim 85 : Sırakonaklar (Hodiçor) Köyü'nden Bir Konak

Resim 86 : Sırakonaklar (Hodiçor) Köyü'nden Bir Konak

Resim 87 : Sırakonaklar (Hodiçor) Köyü'nden Bir Konak

Resim 88 : Fısırik (Devedağı) Köyü'nden Bir Konak

Konut duvarları kesme taş ve ahşap hatıl kullanılarak örülmüştür. Mazgal türü pencereler genelde taş çerçeveli olup, yer yer ahşap çerçeveli örnekler de rastlanmaktadır. Çatılar, iki yöne eğimli kırma çatı şeklindedir. Cephelerde sade görünümlü ahşap balkon örneklerine rastlanır.

Konutların oturma birimlerinin, tavan, dolap ve makat gibi unsurları ahşap malzemelidir. Oda ve sofalarda ocaklar, ısınmanın ve yemek pişirmenin vazgeçilmez unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Evlerin giriş ve sokağa bakan cepheleri daha özenle ele alınmıştır. Cephelerde, pencereler ve ahşap hatıllar, kat sayısını gösteren unsurlar olmanın yanında yapı esnekliğini sağlayan ve hareketliliğe katkıda bulunan unsurlardır.

Resim 89 : Fısırik (Devedağı) Köyü'nden Bir Konak

Yöre konutlarının en dikkat çekici özelliklerinden biri de iç mekandaki ahşap unsurlar üzerinde görülen süslemelerdir (Resim:90-91-92). Oda kapıları, tavan, dolap ve yüklük kapılarında ahşap- oyma tekniğinde geometrik ve bitkisel tezyinata rastlanır. Bazı tavan süsleme örneklerinin ise, ahşap çıtaların çakılması suretiyle oluşturulduğu görülür.

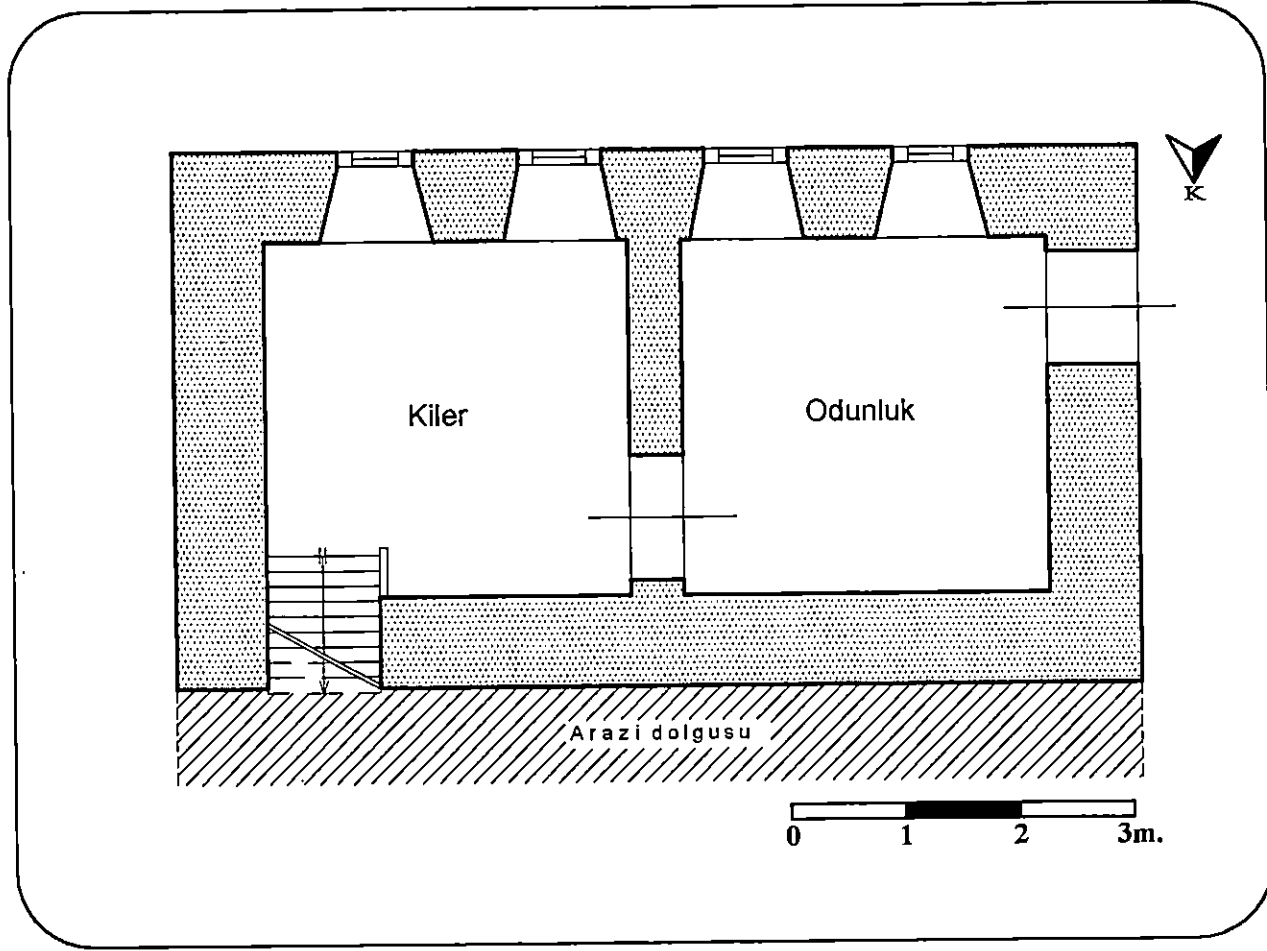
Resim 90 : Fısırik (Devedağı) Köyü'nden Bir Konağın Tavan Süslemesi

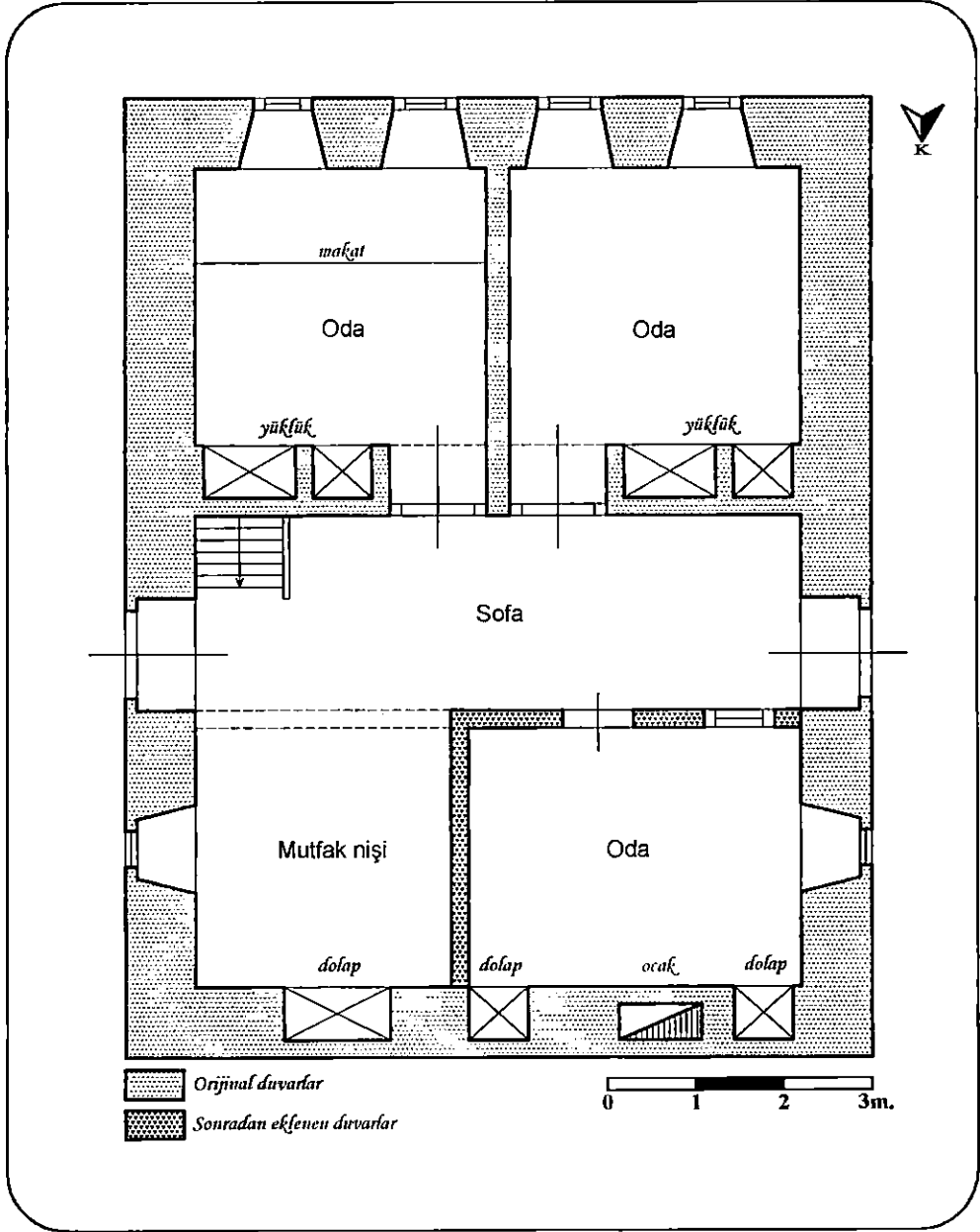
Resim 91 : Sirakonaklar (Hodiçor) Köyü'nden Bir Konağın İç Mekan Düzenlemesi

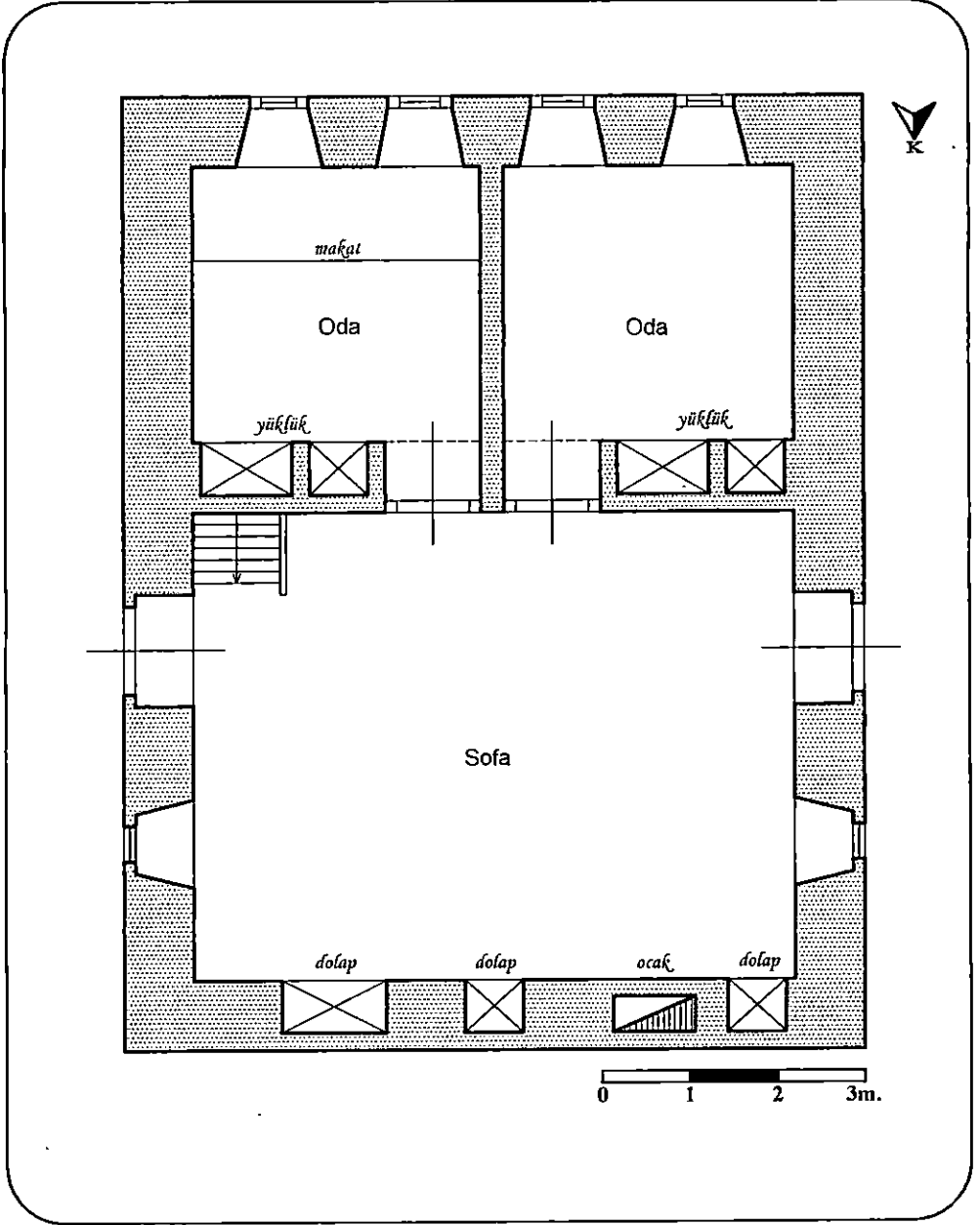
Resim 92 : Sırakonaklar (Hodiçor) Köyü'nden Bir Konağa Ait Ahşap Tavan Süslemesi

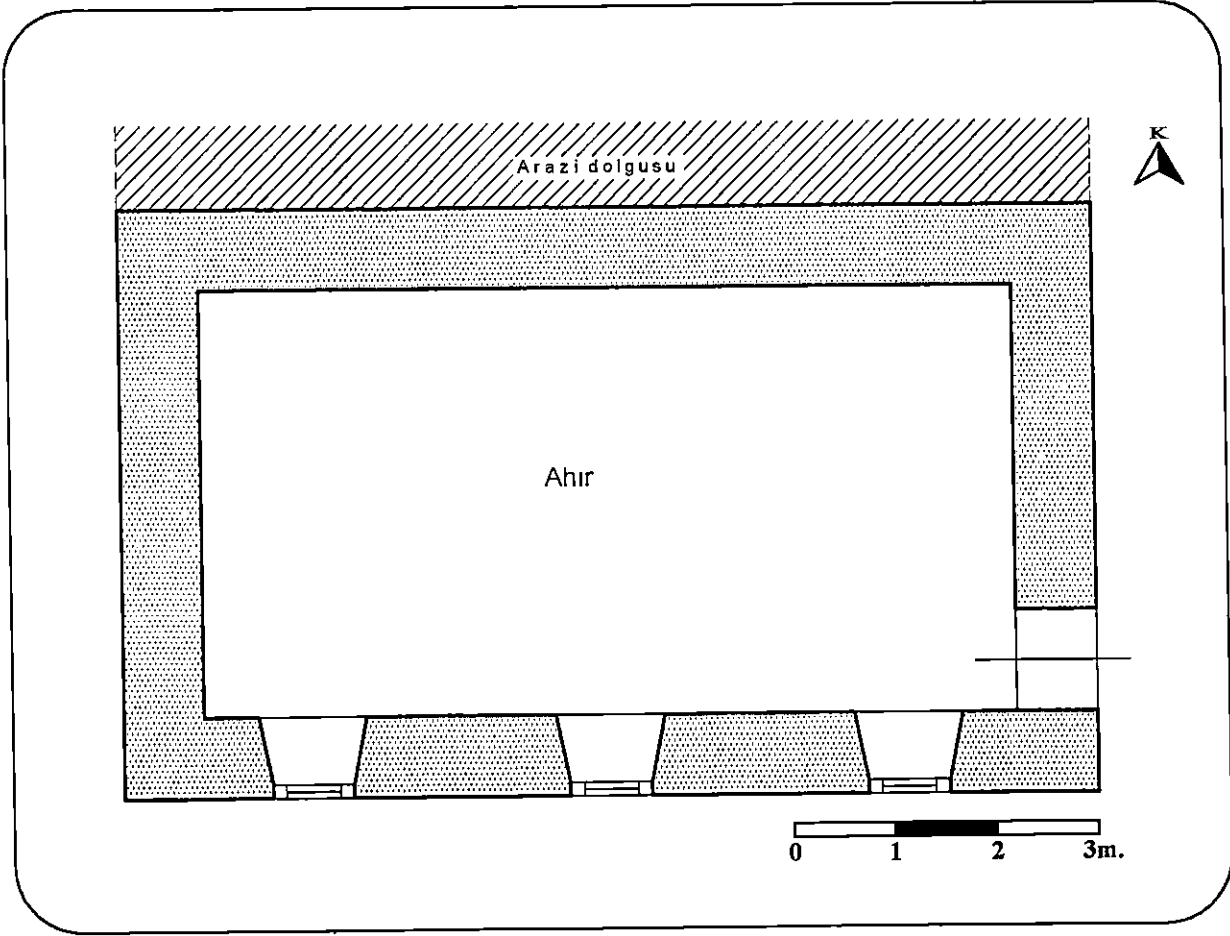
Çizim 22 : Sırakonaklar Necati Yurtseven Evi Zemin Kat Planı (F. Erkandan İşlenerek)

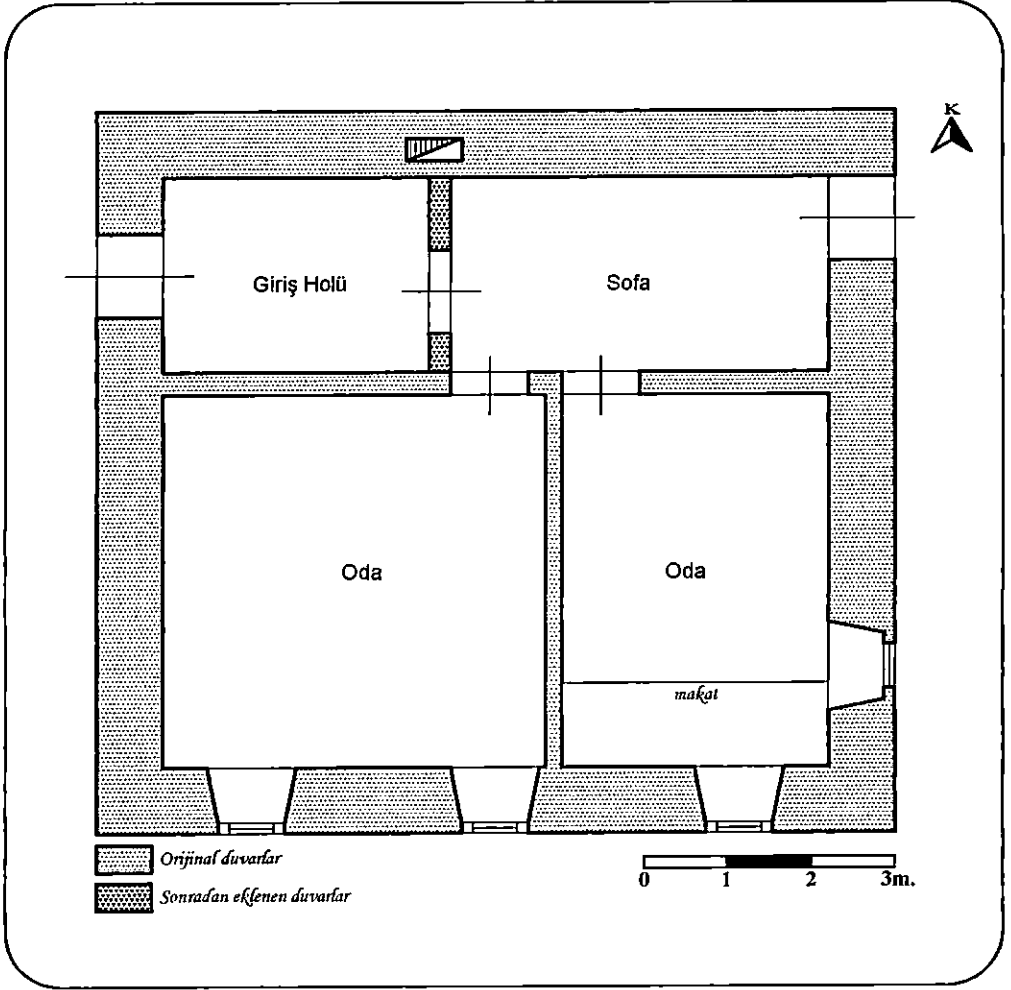
Çizim 23 : Sırakonaklar Necati Yurtseven Evi Birinci Kat Planı
(F. Erkandan İşlenerek)

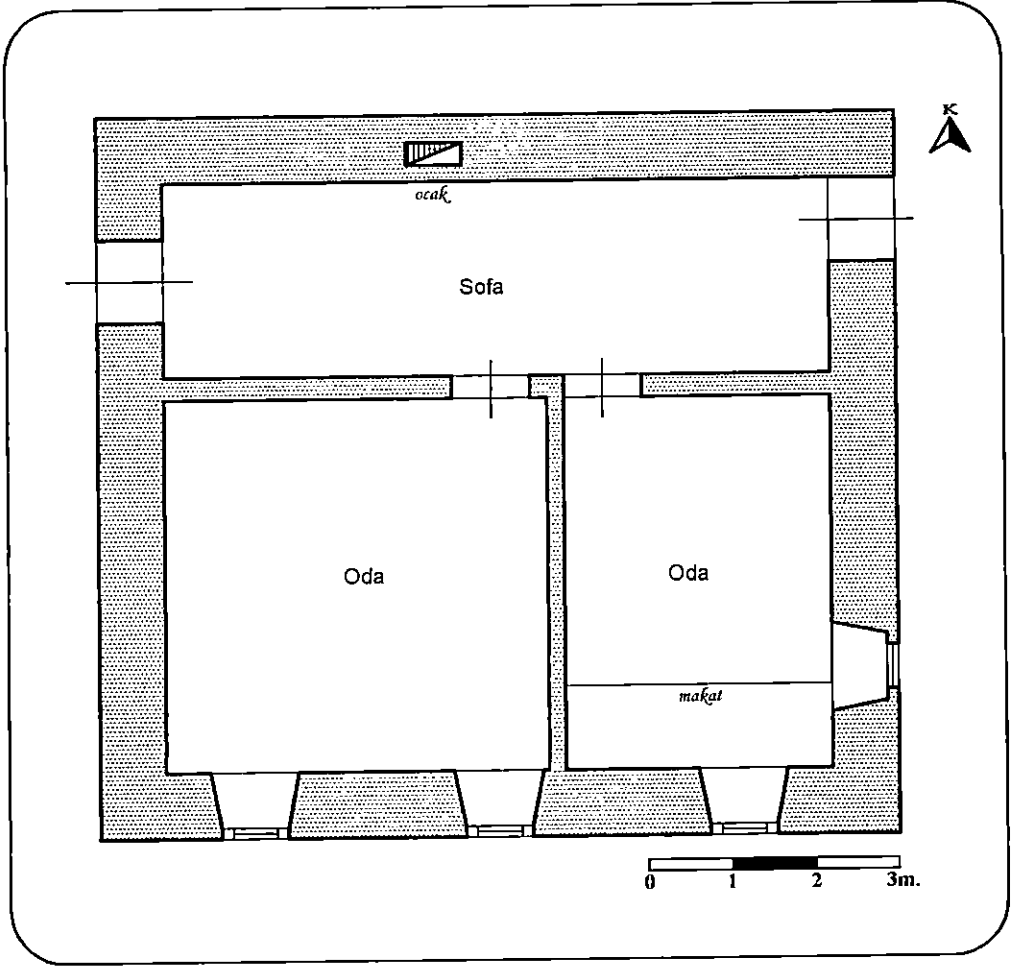
Çizim 24 : Sırakonaklar Necati Yurtseven Evi Birinci Kat Restitüsyon Planı
(F. Erkan'dan İşlenerek)

Çizim 25 : Sırakonaklar Mehmet Yurtseven Evi Zemin Kat Planı (F. Erkan'dan İşlenerek)

Çizim 26 : Sırakonaklar Mehmet Yurtseven Evi Birinci Kat Planı
 (F. Erkan'dan İşlenerek)

Çizim 26 : Sırakonaklar Mehmet Yurtseven Evi Birinci Kat Restitüsyon Planı
(F. Erkan'dan İşlenerek)

III- SONUÇ

Türk adını taşıyan ve Anadolu'daki en eski Türk iskan yerlerinden biri olan İspir ve çevresi milattan önceki asırlardan itibaren çeşitli uygarlıklara yurt olmuştur.

İncelemelerimiz sırasında tespit ettiğimiz kültür varlıkları da yörenin zengin bir tarihe ve kültürel geçmişe sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Bölgenin en dikkat çekici kültür varlıkları kalelerdir. Bu yapılar, önemli yol güzergahlarına, geçit noktalarına ve yerleşim yerlerine hakim mevkilere inşa edilmiş olup, sarp ve müstahkem konuma sahiptirler. İlk inşa evreleri milattan önceki asırlara kadar uzanabilen kalelerin, mevcut durumları Selçuklu ve Osmanlı onarımlarını yansıtmaktadır.

İspir ve çevresinde, Ortaçağlardan kalma eski yerleşim yerlerinden bugün sadece temel izleri kalmıştır. Viranşehir Harabeleri ve Akkoyunlu Harabeleri'nde yaptığımız incelemelerde sadece türü anlaşılamayan birkaç yapı izi tespit edilebilmiştir.

Bölge kültür varlığının bir bölümünü de gayri-müslim tebaaya(Gürcü,Hıristiyan Kıpçak,Ermeni) ait kiliseler oluşturur. Genellikle üç nefli bazilikal planda veya tek nefli şapel tarzında inşa edilmiş bulunan bu kiliselerin büyük bir kısmının, X.- XI. yüzyıldaki Hıristiyan Kıpçak- Gürcü işbirliği ile yapıldığı düşünülmektedir.Bir grup kilisenin de yine aynı yüzyıllarda (X.-XI. Yüzyıl), Bizans hakimiyetinde yaşayan ve Gürcülerle birlikte Bizans'ın Doğu Anadolu'daki temsilcileri olan Ermenilerce inşa edildiği akla gelmektedir.

Bölgede tespit ettiğimiz han kalıntıları, bu coğrafyanın Ortaçağ ticari hayatında önemli fonksiyon üstlendiğini ve doğudan gelen ticari yolları batıya bağladığını ortaya koymaktadır.

İlçe merkezindeki Kale Mescidi ve aynı zamanda kalenin gözetleme kulesi görevini de üstlenen minare, Saltuklular'ın bölgedeki en önemli eserleri arasındadır. Tuğrulşah Camii, Anadolu'da Tuğrulşah'a ait altıncı kitabeyi üzerinde taşıması ve Bayburt Kalesi'nden sonra O'nun adını bize kadar getiren ikinci yapı olması açısından büyük bir tarihi önem taşımaktadır.

Her ne kadar tarihi tartışmalı olsa da, Melik Halil Gazi Mescidi tek kubbeli Selçuklu mescitlerinin Doğu Anadolu'daki önemli bir temsilcisidir.

Kadioğlu Medresesi, Osmanlı yönetiminin her konuda olduğu gibi eğitimde de İmparatorluğun en ücra köşesine kadar eşit şekilde imkan sağladığının bir işaretidir.

Ömer Paşa Türbesi, basık sivri kemerler üzerine, pendentif geçişli ve kubbeli, baldaken tarzda Osmanlı türbelerinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mevcut kalıntıları, tek gözlü ve geniş açıklıklı bir köprü olduğuna işaret eden Numan Ağa Köprüsü, Osmanlı devrinde Çoruh Üzerine kurulmuş olabileceği akla gelen çok sayıda köprüden biridir.

Bölgede tespit ettiğimiz koyun ve koç heykeli şeklindeki mezar taşları, İslamiyet öncesi Türk inançlarının Anadolu'ya yansımış bir devamı niteliğinde karşımıza çıkmaktadırlar.

Bölge sivil mimarisinin temsilcileri olan konutlar, plan, mimari ve süsleme açısından tamamen çevre ve iklim şartlarının etkisi ile şekillenmişlerdir.

Şurası açıktır ki İspir ve çevresi, çeşitli uygarlıkların yerleşik hayat yaşadıkları, köklü, zengin bir tarihi ve kültürel potansiyeli bünyesinde barındıran, bu yönü ile de Anadolu kültür zenginliğinin küçümsenemeyecek bir kısmını oluşturan seçkin bir yurt köşesidir.

IV- BİBLİYOGRAFYA

- AKÇAY, İ., Erzurum Hakkında Yazılmış Eserlerin Bibliyografyası, Ankara 1960.
- AKTEMUR, A.M.- KUKARACI, İ.U., "İspir ve Çevresi Kiliseleri", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.VIII, Erzurum 2002, s.7-30.
- AKTEMUR, A.M.- KUKARACI, İ.U., "İspir ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılarla ilgili Yüzey Araştırması", VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Şöleni, Erciyes Üniv., Kayseri (8-10 Nisan 2002), (Bildiri Baskıda).
- AKTEMUR, A.M., "İspir'de İki Selçuklu Eseri: Kale Mescidi ve Çarşı Camii", Ortaçağ'da Anadolu Semineri, Hacettepe Üniv. Ankara 2002, s. 39-53.
- AKURGAL, E., Anadolu Uygarlıkları, İzmir 1995.
- ATALAY, İ.- YILMAZ, Ö.- TETİK, M., Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri, Ankara 1985.
- ATALAY, İ., Türkiye Coğrafyası, İzmir 1992.
- ATALAY, İ., Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş, İzmir 1983.
- AYTEKİN, O., Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler, Ankara 1999.
- BAUMGARTNER, B.-ZWETTL, Mittelalterliche Baudenkmäler im Tal des Çoruh Bei İspir, Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik (JÖB), XL (40), 1990, 364-381.
- BELLİ, O., "Urartular", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I, 1982, s. 139-208.
- BEYGU, A.Ş., Erzurum Tarihi, İstanbul 1936.
- CARRUBA, O., "Die Hayaşa-Verträge Hattis" Documentum Asiae Minoris Antiquae, 1998, s.59-75.
- CHILDE, V.G., Doğunun Prehistoryası, (Çev: Ş.A.Kansu), Ankara 1971.
- CUINET, V., La Turquie d'Asie I, Paris 1895.
- ÇAĞLAYAN, M.Y., Şu Bizim İspir, Erzurum 1981.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., Urartu Tarihi, Bornova 1994.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)", An Ar VIII, 1980, 191 vd.
- DENİZ, E., "Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age Faunal Remains from Pulur Höyük (Keban Dam Region) Turkey", Archaeozoological Studies, Papers of the Archaeozoological Conference 1974, Groningen, s.284-294, Amsterdam, Oxford 1974.
- ERİNÇ, S., Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul 1953.
- EVLİYA ÇELEBİ, Seyahatname, (Çev. Z. Danışman), C.1-15, İstanbul 1975.

- GÜNDOĞDU, H.-VD., Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar, Erzurum 1999.
- GÜNDOĞDU, H.-VD., Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan, Ankara 2000.
- GÜNDOĞDU, H.-VD., Tarihi Kalıntıları ile Çıldır, Ankara 2001.
- GÜNDOĞDU, H.-VD., Tarihi ve Kültürel Yönleri ile Oltu, Ankara 2002.
- HAMILTON, W.J., Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I., London 1842.
- HARMANKAYA, S.- TANINDI, O., Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I, 1996.
- HERZFELD, E., The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden 1968.
- HONIGMANN, E., Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Brüssel 1935.
- İŞILTAN, F., Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, (E. HONIGMANN' dan Türkçeye çeviri), İstanbul 1970.
- İPLİKÇİOĞLU, B., Eskiçağ Tarihinin Anahatları, İstanbul 1990.
- KIRZIOĞLU, M.F., Milli Tarih ve Edebiyatımızda Yirmiyedi Asırlık Türklük Bölgesi İspir, Erzurum 1970.
- KLEISS, W.- HAUPTMANN, H., Topographische Karte von Urartu, Berlin 1976.
- KOCH, K., Reise im Pontischen Gebirge und Türkischen Armenien I-II., Weimar 1846.
- KONYALI, İ.H., Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi, İstanbul 1960.
- KOŞAY, H.Z., Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara 1984.
- KÖROĞLU, K., "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesi'nin Tarihi Coğrafyası", Belleten, C.LXIV, S. 241, Ankara 2002, s.716-748.
- M.NUSRET, Tarihçe-i Erzurum, İstanbul 1338.
- MEMİŞ, E., Eski Türkiye Tarihi, Konya 1989.
- ÖGEL, B., Erzurum Anıtlarında Eski Altay Türk Sanatının İzleri, Erzurum 1947.
- PEHLİVAN, M., Daya(e)ni/Diau(e)hi, Erzurum 1991.
- PEHLİVAN, M., En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1984.
- PEHLİVAN, M., Hayaşa, Erzurum 1991.
- PIOTROVSKII, B.B., Urartu: The Kingdom of Van and its Art, London 1967.
- SEVGİN, N., Anadolu Kaleleri, Ankara 1969.
- SEVİN, V., Anadolu Arkeolojisi, İstanbul 1999.
- SEZİK, S., İspir'deki Türk- İslam Yapıları, (Atatürk Üni. Ed. Fak. Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi), Erzurum 1981.

- SINCLAIR, T.A., Eastern Turkey An Architectural and Archaeological Survey, Vol. II, London 1989.
- SÜMER, F., "Saltuklular", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, C. III, Ankara 1971, s. 401-431.
- TARKAN, M.T., Orta ve Aşağı Çoruh Havzası, Ankara 1973.
- THOMSON, R.W., Moses Khorenats'i, History of the Armenians, Cambridge 1978.
- TOUMANOFF, C., Studies in Christian Caucasian History, Washington 1963.
- TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1993.
- TURAN, O., Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993.
- TURAN, O.; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973.
- ÜNAL, R.H., "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine bir İnceleme", Atatürk Üniv. Ed. Fak. Araştırma Dergisi, S.VI, Erzurum 1974, s. 49-143.
- ÜNSAL, V., Eskiçağda İspir ve Çevresi (Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi), Erzurum 2000.

V- ÇİZİM LİSTESİ

- Çizim:1 Tarihi ve kültürel kalıntılarıyla İspir haritası
Çizim:2 Urartu Krallığı'nın kuzeye yayılım haritası (K.Köroğlu'ndan işlenerek)
Çizim:3 İspir Kalesi plan krokisi
Çizim:4 Semehrek Kalesi plan krokisi
Çizim:5 Karahan Kalesi plan krokisi
Çizim:6 Fısırik Kalesi plan krokisi
Çizim:7 Bahçeli (Çirkini) Köyü doğusunda kilise kalıntısı planı
Çizim:8 Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise-Camii vaziyet planı
Çizim:9 Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise-Camii plan rölövesi
Çizim:10 Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise-Camii planı restitüsyon denemesi
Çizim:11 İspir Kalesi'nde kilise kalıntısı planı
Çizim:12 Yedigöze (Kerap) Şapeli planı
Çizim:13 Cankurtaran (Kayser) Köyü doğusunda kilise kalıntısı planı
Çizim:14 Karahan Restitüsyon planı denemesi
Çizim:15 İspir Kale Mescidi planı (S.Sezik'ten işlenerek)
Çizim:16 İspir Tuğrulşah Camii planı (S.Sezik'ten işlenerek)
Çizim:17 İspir Melik Halil Gazi Mescidi planı (S.Sezik'ten işlenerek)
Çizim:18 İspir Kadioğlu Medresesi planı (S.Sezik'ten işlenerek)
Çizim:19 Ömer Paşa Türbesi planı
Çizim:20 Numan Ağa Konağı zemin kat planı krokisi
Çizim:21 Numan Ağa Konağı birinci kat plan krokisi
Çizim:22 Sırakonaklar Necati Yurtseven Evi zemin kat planı (F.Erkan'dan işlenerek)
Çizim:23 Sırakonaklar Necati Yurtseven Evi birinci kat planı (F.Erkan'dan işlenerek)
Çizim:24 Sırakonaklar Necati Yurtseven Evi birinci kat restitüsyon planı (F.Erkan'dan işlenerek)
Çizim:25 Sırakonaklar Mehmet Yurtseven Evi zemin kat planı (F.Erkan'dan işlenerek)
Çizim:26 Sırakonaklar Mehmet Yurtseven Evi birinci kat planı (F.Erkan'dan işlenerek)
Çizim:27 Sırakonaklar Mehmet Yurtseven Evi birinci kat restitüsyon planı (F.Erkan'dan işlenerek)

VI- RESİM LİSTESİ

- Resim:1 Kalesi ile birlikte İspir
Resim:2 İspir Kalesi'nden genel bir görünüm
Resim:3 İspir Kalesi'nden
Resim:4 İspir Kalesi'nin Çoruh Nehri'ne inen gizli su yolu kalıntısı
Resim:5 İspir Kalesi'nden
Resim:6 İspir Kalesi'nden
Resim:7 Semehrek Kalesi'nden bir görünüm
Resim:8 Semehrek Kalesi'nde gizli su yolu kalıntısı
Resim:9 Semehrek Kalesi'nde su sarnıçları
Resim:10 Semehrek Kalesi'nde kaya basamaklı yol
Resim:11 Semehrek Kalesi'nin kuzeyden görünümü
Resim:12 Semehrek Kalesi'nin doğudan görünümü
Resim:13 Semehrek Kalesi'nde gizli su yolu giriş ağzı
Resim:14 Semehrek Kalesi'nde su sarnıcı kalıntısı
Resim:15 Karahan Kalesi'nden bir görünüm
Resim:16 Karahan Kalesi'nden bir görünüm
Resim:17 Karahan Kalesi'nden bir görünüm
Resim:18 Karahan Kalesi'nden bir görünüm
Resim:19 Fısırik Kalesi
Resim:20 Fısırik Kalesi güneyden bir görünüm
Resim:21 Fısırik Kalesi'nin doğu ucuna sonradan ilave edilmiş konaktan
Resim:22 Fısırik Kalesi'nin doğu ucuna sonradan ilave edilmiş konaktan
Resim:23 Fısırik Kalesi'nde sarnıç
Resim:24 Viranşehir Harabeleri
Resim:25 Hodiçordere Vadisi karşısında kaya mağara yerleşimleri
Resim:26 Bahçeli (Çirkini) Köyü doğusunda kilise kalıntısı
Resim:27 Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii
Resim:28 Sırakonaklar (Hodiçor) Kilisesi yakınında yer alan Ermeni mezarlığı girişinde Ermenice kitabe
Resim:29 Sırakonaklar (Hodiçor) Kilisesi yakınında yer alan Ermeni mezarlığı girişinde kitabenin alınlıktan düşmeden önceki hali (B.Baumgartner-Zwettl'den)
Resim:30 Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii'nde örtüyü taşıyan konsol izleri
Resim:31 Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii yan cephelerde haç motifleri
Resim:32 Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii girişin solunda yer alan el motifi

- Resim:33 Sırakonaklar (Hodiçor) Kilise Camii girişin sağında yer alan el motifi
- Resim:34 İspir Kalesi'nde kilise kalıntısı
- Resim:35 Yedigöze (Kerap) Şapeli
- Resim:36 Cankurtaran (Kayser) Köyü doğusunda kilise kalıntısı
- Resim:37 Viranşehir Harabeleri'nden haç motifli taş
- Resim:38 Karahan Köyü kuzeydoğusunda han kalıntısı
- Resim:39 Karahan'dan kemer kalıntısı
- Resim:40 Alacabük (Hoşmuşat) Köyü kuzeyinde han kalıntısı
- Resim:41 İspir Kale Mescidi
- Resim:42 İspir Kale Mescidi girişi
- Resim:43 İspir Kale Mescidi içeriden
- Resim:44 İspir Kale Mescidi içeriden
- Resim:45 İspir Kale Mescidi doğusunda yer alan ve çatıya ulaştıran merdiven
- Resim:46 İspir Kale Mescidi'nde çatıdan çilehaneye inişi sağlayan merdiven
- Resim:47 İspir Kale Mescidi üst katında çilehane
- Resim:48 İspir Kale Mescidi güneydoğudan bir görünüm
- Resim:49 İspir Kale Mescidi güneybatı köşesinde minare kaidesi
- Resim:50 İspir Kale Mescidi minareden
- Resim:51 İspir Kale Mescidi minare girişi
- Resim:52 İspir Kale Mescidi'nden
- Resim:53 İspir Tuğrulşah Camii
- Resim:54 İspir Tuğrulşah Camii orijinal kitabesi (İ.H.KONYALI'dan)
- Resim:55 İspir Tuğrulşah Camii, orijinal kitabede geçen ifadeleri içeren bugünkü kitabe
- Resim:56 İspir Tuğrulşah Camii'nde kırlangıç örtü
- Resim:57 İspir Tuğrulşah Camii
- Resim:58 İspir Tuğrulşah Camii güney cephe
- Resim:59 İspir Melik Halil Gazi Mescidi giriş cephesi
- Resim:60 İspir Melik Halil Gazi Mescidi giriş kapısı
- Resim:61 İspir Melik Halil Gazi Mescidi içeriden
- Resim:62 İspir Melik Halil Gazi Mescidi'nde kırlangıç örtü
- Resim:63 İspir Melik Halil Gazi Mescidi'nde mihrap nişi
- Resim:64 İspir Numan Paşa Camii
- Resim:65 İspir Numan Paşa Camii kitabesi
- Resim:66 İspir Kadioğlu Medresesi
- Resim:67 İspir Kadioğlu Medresesi kitabesi
- Resim:68 İspir Kadioğlu Medresesi giriş kapısı
- Resim:69 İspir Kadioğlu Medresesi avlusundan

- Resim:70 İspir Kadioğlu Medresesi'nden ocak nişi kalıntısı
Resim:71 Ömer Paşa Türbesi
Resim:72 Numan Paşa Köprüsü
Resim:73 Numan Paşa Köprüsü'nden
Resim:74 İspir'den koç heykeli
Resim:75 Numan Ağa Konağı
Resim:76 Numan Ağa Konağı Avlusundan
Resim:77 Numan Ağa Konağı tandirevi
Resim:78 Numan Ağa Konağı tandirevi ocak taşında bitkisel dekorasyon
Resim:79 Numan Ağa Konağı hamam girişi
Resim:80 Numan Ağa Konağı hamamından
Resim:81 Numan Ağa Konağı üst kata çıkışı sağlayan ahşap merdiven
Resim:82 Numan Ağa Konağı üst kata çıkışı sağlayan ahşap merdiven ve üst katta yıkılmış oda kalıntısı
Resim:83 Numan Ağa Konağı sofasından
Resim:84 Numan Ağa Konağı ve ahşap hela
Resim:85 Sırakonaklar (Hodiçor) Köyü'nden bir konak
Resim:86 Sırakonaklar (Hodiçor) Köyü'nden bir konak
Resim:87 Sırakonaklar (Hodiçor) Köyü'nden bir konak
Resim:88 Fısırik (Devedağı) Köyü'nden bir konak
Resim:89 Fısırik (Devedağı) Köyü'nden bir konak
Resim:90 Fısırik (Devedağı) Köyü'nden bir konağın tavan süslemesi
Resim:91 Sırakonaklar (Hodiçor) Köyü'nden bir konağın iç mekan düzenlemesi
Resim:92 Sırakonaklar (Hodiçor) Köyü'nden bir konağa ait ahşap tavan süslemesi

İshak Umut KUKARACI, 1971'de Erzurum'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini aynı şehirde tamamladı. 1993 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü'nden mezun oldu. Bir müddet serbest Mimar olarak çalıştıktan sonra 1995 yılında Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü'nde Uzman (Restoratör Mimar) olarak göreve başladı. 1996'da Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bölümü Türk İslam Sanatları Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans öğrenimine başladı. "Günümüz Erzurum Evinde Geleneksel Unsurların Kullanımına Yönelik Bir Sentez Çalışması" konulu yüksek lisans tezini bitirdi. Aynı Enstitü ve Bilim Dalında Doktora öğrenimini sürdürmektedir. Halen Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü'nde görevine ve Akademik çalışmalarına devam etmekte olup, evli ve dört çocuk babasıdır

AKADEMİK ÇALIŞMALARI

Kitapları

- Sankamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar (Ortak Çalışma), Erzurum 1999.
- Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan (Ortak Çalışma) Ankara 2000.
- Tarihi Kalıntılarıyla Çıldır (Ortak Çalışma) Ankara 2001.
- Tarihi ve Kültürel Yönleri ile Oltu (Ortak Çalışma) Ankara 2002.
- Anadolu Kültür Mirasında Şebinkarahisar (Ortak Çalışma - baskıda).

Makaleleri

- "İspir ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar İle İlgili Yüzey Araştırması".VI.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu, (8-10 Nisan 2002 Kayseri), Kayseri 2002, s.9-26.
- "İspir ve Çevresi Kiliseleri" Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.VIII, Erzurum 2002, s.7-30. (A.Murat AKTEMUR ile birlikte).
- "Penek Yakınlarında Bir Ortaçağ Manastırı", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.X, Erzurum 2003, s.1-7. (A.Murat AKTEMUR ile birlikte).
- "Modernleşme Süreci İçerisinde Erzurum Konut Mimarisinin Geldiği Nokta", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.XI, Erzurum 2003, s.45-62. (A.Murat AKTEMUR ile birlikte)
- "İspir Çevresinden Birkaç Ortaçağ Kalesi", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.XI, Erzurum 2003, s.63-76. (A.Murat AKTEMUR ile birlikte).

Konferans ve bildirileri

- Erzurum Evleri ve Geleceği" (Atatürk Üniversitesi Kültür Merkezi B Salonu, Erzurum 23.05.2001).
- "Modernleşme Süreci İçerisinde Erzurum Konut Mimarisinin Geldiği Nokta". Osmanlı ve Türkiye Modernleşme Tarihi Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 05-06. 04.2002).
- "İspir ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar İle İlgili Yüzey Araştırması".(A.Murat AKTEMUR ile Birlikte),VI.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 8-10 Nisan 2002.
- İspir ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar" (A.M.AKTEMUR ile birlikte. Atatürk Üniversitesi Kültür Merkezi B Salonu, Erzurum 15.05.2002).
- Hınıs ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar, (A.Murat AKTEMUR ile birlikte. Atatürk Üniversitesi Kültür Merkezi B Salonu, Erzurum 05.12.2003).

Tezleri

- Trabzon Hava Limanı Tasarımı, Karadeniz Teknik Üniversitesi Müh.Mim. Fak. Mimarlık Bölümü, (Lisans Bitirme Projesi -Trabzon 1993).
- Günümüz Erzurum Evinde Geleneksel Unsurların Kullanımına Yönelik Bir Sentez Çalışması (Yüksek Lisans Tezi - Erzurum 2001).

Ali Murat AKTEMUR, 1973 yılında Çıldır'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Çıldır'da tamamladıktan sonra 1991 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nde yüksek öğrenimine başladı. 14.06.1995 tarihinde Bölüm Birincisi olarak mezun oldu. Ekim 1995'te Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi-Türk İslam Sanatları Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans öğrenimine başlayan AKTEMUR, Aralık 1995'te Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü'ne Uzman(Sanat Tarihçi) olarak girdi. Anadolu Selçuklu Devri Kayseri Yapılarında Taş Süslemeciliği konulu yüksek lisans teziyle Bilim Uzmanı unvanını aldı. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi-Batı Sanatı ve Çağdaş Sanatlar Anabilim Dalı'nda doktora yapan AKTEMUR, evli ve iki çocuk babasıdır.

AKADEMİK ÇALIŞMALARI

Kitapları

- Sankamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar (Ortak Çalışma), Erzurum, 1999.
- Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan (Ortak Çalışma), Ankara, 2000.
- Tarihi Kalıntıları İle Çıldır (Ortak Çalışma), Ankara, 2001.
- Tarihi ve Kültürel Yönleri İle Oltu (Ortak Çalışma), Ankara, 2002.
- Anadolu Kültür Mirasında Şebinkarahisar (Ortak Çalışma - baskıda).

Makaleleri

- "Erzurum'da Kaybolan Kültür Değerlerimiz:Evler", Sanatsal Mozaik, Yıl:3, S.29, İstanbul 1998, s.24-28.
- "Çıldır'da Şeytan Kalesi", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.IV., Erzurum 1998, s.12-22.
- "Gürcistan Sınırında Kurtkale", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.V., Erzurum 1999, s.7-15.
- "Kemhis Kalesi'nin Tarihçe ve Mimarisi", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.VI., Erzurum 2000, s.1-11.
- "Göle-Dedeşen Köyü'ndeki Osmanlı Eserleri", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.VII., Erzurum 2001, s.1-14.
- "İspir'de İki Selçuklu Eseri:Kale Mescidi ve Çarşı Camii", (8-9 Mayıs 2000 tarihli Ortaçağda Anadolu Semineri'ne sunulan bildiri), Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Yayını, Ankara 2002, s.79-86.
- "Türk Ahşap İşçiliği", Türkler, C.VI., Ankara 2002, s.98-106.
- "İspir ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar İle İlgili Yüzey Araştırması", VI.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu, (8-10 Nisan 2002 Kayseri), Kayseri 2002, s.9-26.
- "İspir ve Çevresi Kiliseleri" Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.VIII., Erzurum 2002, s.7-30. (İ. Umut KUKARACI ile birlikte).
- "Penek Yakınlarında Bir Ortaçağ Manastırı", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.X, Erzurum 2003, s.1-7. (İ. Umut KUKARACI ile birlikte).
- "Modernleşme Süreci İçerisinde Erzurum Konut Mimarisinin Geldiği Nokta", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.XI, Erzurum 2003, s.45-62. (İ. Umut KUKARACI ile birlikte)
- "İspir Çevresinden Birkaç Ortaçağ Kalesi", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.XI, Erzurum 2003, s.63-76. (İ. Umut KUKARACI ile birlikte).

Konferans ve bildirileri

- “Kars-Ardahan Yöresinden Birkaç Kale”, Atatürk Üniversitesi 40.Yıl Etkinlikleri, Atatürk Üniversitesi Kültür Merkezi B Salonu, 05.03.1998.
- “Osmanlı Öncesi Erzurum Yapılarında Taş Süslemeciliği”, Atatürk Üniversitesi Kültür Merkezi B Salonu, 05.04.1999.
- “Çıldır ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar”, Atatürk Üniversitesi Kültür Merkezi B Salonu, 19.04.2000.
- “İspir’de İki Selçuklu Eseri: Kale Mescidi ve Çarşı Camii”, Ortaçağda Anadolu Semineri’ne Sunulan Bildiri, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bedrettin Cömert Salonu, Beytepe-Ankara, 08.05.2000.
- “İspir ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar İle İlgili Yüzey Araştırması”, (İ.Umut KUKARACI İle Birlikte), VI.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Şöleni, Erciyes Üniversitesi, 8-10 Nisan 2002 Kayseri.
- “İspir ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar”, (İ.Umut KUKARACI ile birlikte), Atatürk Üniversitesi Kültür Merkezi B Salonu, 15.05.2002.
- Hınıs ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar, (İ.Umut KUKARACI ile birlikte), Atatürk Üniversitesi Kültür Merkezi B Salonu, 05.12.2003.

Tezleri

- İstanbul ve Boğaziçi, (M.Ziya’dan Türkçe’ye çeviri), Lisans Tezi, Erzurum 1995.
- Anadolu Selçuklu Devri Kayseri Yapılarında Taş Süslemeciliği, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998.
- Karaköy’de Batı Üslubunda Yapılmış Sivil Mimari Örnekleri, (Doktora Tezi- Devam ediyor).